

OSMANLI İLKÖĞRETİM KURUMLARININ DEĞİŞİMİ: EVKÂF NEZARETİ VE MİMAR KEMALETTİN TARAFINDAN ÜRETİLEN İPTİDAİ TİP PROJELERİ

THE CHANGE OF OTTOMAN PRIMARY EDUCATION INSTITUTIONS: PRIMARY SCHOOL TYPE PROJECTS OF THE MINISTRY OF EVKÂF AND ARCHITECT KEMALETTİN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 5 Şubat 2025
Hakem Değerlendirmesi: 3 Mart 2025
Kabul: 12 Mayıs 2025

Received: February 5, 2024
Peer Review: March 3, 2025
Accepted: May 12, 2025

DOI: 10.22520/tubaked.1634069

Yekta ÖZGÜVEN* - Nadide Ebru YAZAR**

ÖZET

Osmanlı modernleşme çabaları kapsamında ele alınan başlıca konulardan biri eğitim sisteminin, özellikle ilköğretimin yeniden yapılandırılması olmuştur. Bu amaçla, ilköğretim sisteminin iyileştirilmesi yolunda çok sayıda yasal düzenlemeler yapılmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinin hedeflenen çağdaş eğitimi sağlayamaması üzerine, geç 19. yüzyılda günümüzdeki ilkokullara eş değer sayılabilecek iptidailer kurulmuştur. Ancak iptidailerin mekânsal karşılıkları olan çağdaş okul binalarının inşası ise, 20. yüzyıl başlarında Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna devredilene kadar uzun bir süre gerçekleştirilememiştir. Evkâf Nezareti bünyesindeki İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi tarafından, Mimar Kemalettin'in yürütücülüğünde çok sayıda iptadi projesi hazırlanmıştır. Derslik sayılarına göre belirlenen tip projeler biçimindeki bu tasarımlar, kat planları, cephe ve kesitlere ilişkin çizimlerden oluşmaktadır. Makalenin amacı, Mimar Kemalettin'in öncülüğünde gerçekleştirilen iptidai tip projelerinin çağdaş mekânsal biçimlenişlerini açığa çıkarmaktır. Bu amaçla, mimarlık tarihi yazınında bugüne kadar hiç değinilmemiş olan geç Osmanlı dönemi iptidai binalarına ilişkin üretilen tip projeler, üretilmelerini zorunlu kılan ilköğretim sistemindeki dönüşümlerle birlikte ele alınacaktır. Bu doğrultuda, özgün çizimlerde yer verilen ölçülerden yola çıkılarak, tip projelerin kat planları ve görünüşleri birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiş; bu tip projeler kapsamında İstanbul'da inşa edilmiş iptidai binalarında yerinde mekânsal incelemeler gerçekleştirilmiştir.

* Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık (İngilizce) Bölümü, İstanbul / Türkiye
e-posta: ozguven.yekta@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0899-1307

** Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul / Türkiye
e-posta: nadideebruyazar@maltepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3278-5303

Bu incelemelerin yanı sıra, her biri aynı ölçekte yeniden üretilen çizimlerin karşılaştırılmasıyla, hangi tipe ait olduğu belirtilmediği için farklı tipler kapsamında değerlendirilen ve özgün kat planları çizimleri günümüze ulaşmayan iptidai tasarımlarının ait oldukları tip projeler tespit edilmiştir. Böylelikle, Mimar Kemalettin'in çalışmaları, alışlageldiği üzere, Birinci Ulusal Mimarlık eksenindeki özellikleriyle değil, Osmanlı mimari düşünsel ortamında ve inşai pratiğinde ilk kez ortaya konulan tip projeler ve tasarım fikirlerine dair bir bağlamda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mimar Kemalettin, İptidai Okul Binaları, Tip Mimari Proje, İlköğretim Sistemi, Evkâf Nezareti

ABSTRACT

One of the main issues addressed within the scope of Ottoman modernization efforts was the restructuring of the education system, especially primary education. Accordingly, numerous legal regulations were made to improve the primary education system. When *sıbyan* schools, which were the first stage of the traditional Ottoman education system, failed to achieve the desired contemporary education, *iptidais*, which could be considered modern primary schools, were established in the late 19th century. However, the construction of contemporary school buildings, which were the spatial equivalents of *iptidais*, could not be realized for a long time until they were transferred to the Ministry of *Evkâf* in the early 20th century. A large number of *iptidai* projects were prepared by the Technical Committee of Construction and Repair within the Ministry of *Evkâf*, under the supervision of Architect Kemalettin. These projects, which were standardized typical designs according to the number of classroom units, consisted of floor plans, elevations and section drawings. The aim of the article is to reveal the contemporary spatial formations of the standardized *iptidai* project types carried out under the leadership of Architect Kemalettin. For this purpose, these projects of *iptidai* school buildings of the late Ottoman period, which have never been mentioned in the literature on architectural history before, will be discussed together with the transformations in the primary education system that necessitated their production. The floor plans and elevations of standardized designs of *iptidais* were reproduced in one-to-one scale based on the measurements included in the original drawings; on-site spatial examinations were carried out in *iptidai* buildings constructed in Istanbul within the scope of these design types. In addition to these examinations, by superimposing drawings, each reproduced at the same scale, the types of the designs, which were not specified as to which type they belonged, and projects whose original floor plan drawings did not survive to the present day, were determined. Thus, the works of Architect Kemalettin were evaluated not with their characteristics in the axis of the First National Architecture as is customary, but in the context of standardized projects and their design ideas that were first put forward in the Ottoman architectural intellectual environment and building practice.

Keywords: Architect Kemalettin, İptidai School Buildings, Standardized Architectural Projects, Primary Education, Ministry of Evkâf

GİRİŞ

Osmanlı dünyasında, 19. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen modernleşme çabalarından biri de ilköğretim sisteminin yaygınlaştırılması ve çağdaşlaştırılmasına yöneliktir. Yüzyılın ilk yarısında I. Mahmud döneminde (1808-1836) başlayan ve Tanzimat reformlarıyla devam eden süreç, yüzyıl sonlarında tüm İmparatorluk'ta uygulanması hedeflenen kapsamlı bir ilköğretim sistemine kadar uzanır. 18. yüzyıl sonlarından başlayarak Batılı tarzda eğitim vermek üzere kurulan askerî okullar ve uzmanlık okulları ile geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ilk kademesini tanımlayan sıbyan mekteplerinde verilen eğitim arasında ortaya çıkan kopukluk, öncelikle ara seviyelerde eğitim verecek yeni okulların açılmasıyla giderilmeye çalışılır. Ancak sıbyan mekteplerindeki eğitimin, bu dönemde her alanda benimsenen 'yeni usul'ün niteliklerini karşılayamaması, yüzyıl ortalarından başlayarak ilköğretim sisteminin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılar. Dolayısıyla, ilköğretim kurumlarının yapısı, idaresi ve öğretim programları çeşitli düzenlemelerle geliştirilmeye çalışılır. Tanzimat döneminde sıbyan mekteplerindeki eğitime ilişkin birtakım iyileştirmeler yapılmaya başlanmışsa da başarılı sonuçlar elde edilmeyişi, yüzyıl sonlarına doğru, modern eğitim sistemindeki ilkokulların karşılığı olan iptidailerin kurulmasına yol açar. Böylece, sivil okullarda verilen eğitimin, özellikle ilköğretim seviyesindeki okulların yeniden yapılandırılması, II. Mahmud döneminin sonlarından başlayarak erken Cumhuriyet yıllarına kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca dönemin temel uğraşı alanı olur.

Sıbyan mektepleri, 4-5 yaşlarındaki çocuklara okuma yazmayla İslam dininin kurallarını öğretmek amacıyla kurulmuş olmakla birlikte belirlenmiş bir yönetmeliğe, programa ve eğitim süresine de sahip değildirlir (Kodaman, 1991, s. 57; Unat, 1964, s. 7). Bir veya iki derslik içeren bu okulların binaları da, bir külliye'nin parçası olarak, mahalle camilerinin yanında veya bağımsız olarak yer alırlar. Bir veya iki katlı olabilen kâgır ve kubbeli bu binaların üst katında derslik olarak kullanılan büyük bir oda, öğretmen ve görevliler için küçük bir oda bulunur, alt katı ise sebil veya çeşmeyle okulun diğer ihtiyaçlarına hizmet ederdi. Okullarda bahçe gibi açık alanlar bulunmaz, öğrenciler okulun yanındaki cami avlularını kullanırlardı. Zeminleri hasır döşenmiş dersliklerde, öğrenciler evlerinden getirdikleri minderlerde diz çökerek otururlar, önlerinde rahleler yer alırdı (Unat, 1964, s. 6-7). Yine de, II. Mahmud döneminde çıkarılan 1824 tarihli "Talim-i sıbyan" hakkındaki ferman, sıbyan mekteplerinde verilen ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi yolundaki ilk girişim olması açısından önemlidir. Bu fermanla, 5-6 yaşlarındaki çocukların okula gönderilmek yerine çırak olarak verilmelerinin cahil kalmalarına neden olduğu belirtilerek, okula gitmemiş çocukların işyerlerine alınması yasaklanmış, hâlihazırda çıraklık yapan ve

okula gitmeyen çocukların da çalıştıkları yerlerden alınarak sıbyan mekteplerine gönderilmeleri istenmiştir (Sakaoğlu, 2003, s. 58-59). Ancak, İmparatorluk genelinde uygulamaya geçiril(e)memiş; dahası, eğitim sistemiyle ilgili herhangi bir iyileştirme içermemesi nedeniyle de bir sonuç elde edilememiştir (Tekeli & İlkin, 1999, s. 62). Bu doğrultuda, hem verilen eğitim hem de mekânsal biçimlenişleri bağlamında geleneksel bir yapıya sahip olan sıbyan mektepleri, yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmüşlerse de 19. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan ilerlemelerle baş etmekte zorlanan İmparatorluk'ta çağın ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte bir eğitim ve eğitim mekânı sergileyememişlerdir.

İlköğretimin yapılandırılmasına dair ilk somut uygulama ise, 1839'da sıbyan mekteplerinin üzerinde bir seviyede eğitim vermek üzere, ilköğretimin ikinci kademesi olan rüşdiyelerin açılması olmuştur. Bu doğrultuda, yüzyıl boyunca, sıbyan mektepleriyle rüşdiyelerde verilen eğitimin niteliğinin iyileştirilmesine çalışılacak, eğitimin kurumsal ve idari yapılanması çeşitli kereler yeniden düzenlenecek, geleneksel eğitim yöntemlerinin çağdaşlaştırılması yolunda nizamnameler çıkarılacaktır. Ancak, ilköğretimin yapılandırılması yolundaki en önemli adım, yüzyıl sonlarında, başta başkent İstanbul olmak üzere, çağdaş bir eğitim verecek olan iptidailerin (ilkokul) kurulması olacaktır. Eğitimin kurumsal yapısı ve özellikle ilköğretim kademesindeki eğitim sistemine odaklanan bu yenileşme çabaları, ne yazık ki 19. yüzyılda mimari bir karşılık kazanamayacaktır. Oysa ki, öngörülen 'yeni usul'deki eğitim sisteminin başarılı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için mekânsal olarak da 'yeni usul'de düzenlenmiş ve tasarlanmış okul binalarına ihtiyaç vardır. Yaşanan ekonomik zorluklar, savaşlar veya toplumsal tepkiler vb. gibi çeşitli nedenlerle, bu yıllarda yeni okullara dair yürütülen inşai program idadiler ve uzmanlık okullarıyla sınırlı kalmıştır. 'Yeni usul' eğitim vermek üzere her mahallede kurulması öngörülen iptidai binalarının inşası ise halkın sorumluluğuna bırakılmış; dolayısıyla bu dönemde mimari üretim başlıca nesnesi olamamışlardır.

İptidai okul binalarının çağdaş bir mimari program dahilinde inşası ancak, 20. yüzyıl başlarında, iptidailerin Maarif Nezaretinin sorumluluğundan alınarak Evkâf-ı Hümâyün Nezaretine verilmesiyle birlikte olanaklı hale gelecektir. Bu yıllarda, Evkâf Nezareti bünyesinde yeni kurulan İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi, hem vakıf yapılarının onarımı hem de dönemin yeni ihtiyaçları doğrultusunda yeni yapıların tasarım ve inşaatlarını üstlenmiştir. Dönemin tek sivil mühendislik okulu olan Hendese-i Mülkiye Mektebinde mühendislik ve sonrasında Berlin Teknik Üniversitesinde mimarlık eğitimi alan Mimar Kemalettin'in yönetimindeki İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü,

dönemin en büyük inşaat ve mimarlık bürosudur. Ülkenin ihtiyaç duyduğu çok sayıda yetkin mimar ve mühendisin yetişmesini sağlayan ve “Kemalettin Okulu” olarak da bilinen bu büroda, Alâaddin, Ali Talât, Mehmet Nihat Nigizberk gibi isimler (Yavuz, 2015, s. 17-18), Mimar Kemalettin’in öncülüğünde çok sayıda eğitim yapısı projesi gerçekleştirmişlerdir. Milli Mimarlık Üslubu’nun hem teorik hem de pratikteki biçimlenişinin aktörlerinden biri olan Mimar Kemalettin’in çağdaş mimari anlayışının ürünleri olan bu tasarımların önemli bir bölümünü iptidai okul binaları oluşturmaktadır. Yeni düzenlenen çağdaş ilköğretim sisteminin mekânsal olarak ilk kez somutlaştığı bu iptidai binaları tasarımlarının bir kısmı, modern bir mimari organizasyon ve planlamaya sahip tip projeler olarak üretilmişlerdir. Bu yıllarda yürürlüğe konulan Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat ile belirlenen ilköğretim sisteminin ihtiyaçlarına ve gereklerine uygun biçimde tasarlanan bu tip projelerin birkaçı, iptidailer tekrar Maarif Nezaretine bağlanana kadarki dönemde, Mimar Kemalettin tarafından İstanbul’da inşa edilmiştir. Günümüzde halen varlığını sürdüren bu yapılar, gerek dönemin sahip oldukları tasarım ilkeleri gerekse mimari biçimlenişleriyle dönemin çağdaş ilköğretim sisteminin fiziksel karşılıklarını tanımlamaktadırlar.

Evkâf Nezaretinde Mimar Kemalettin’in öncülüğünde tasarlanan binaların günümüzde İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinde bulunan özgün çizimleri, Batur (2009) ve Yavuz (2009) tarafından yapı kataloğu niteliğinde yayınlanmıştır. Mimar Kemalettin’in İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesindeki yıllarında tasarladığı farklı işlevlerdeki tüm projelerin bir dökümü niteliğindeki bu yayınlar, özgün çizimlerin günümüze ulaşmasını ve erişilebilir olmasını sağlamıştır. Bu yayınlar, mimarlık tarihi yazınında ilk kez Mimar Kemalettin’e dair kapsamlı bir monografi ortaya koymaları açısından oldukça önemlidir. Her iki çalışmada da, proje kataloğunun bir bölümünü çeşitli iptidai binalarına ilişkin plan, kesit ve cephe çizimleri oluşturmaktadır. Bu çizimlerin bir kısmı inşa edilmiş, bir kısmı ise inşa edilmeyip tasarımları kağıt üzerinde kalmış iptidai binalarına ilişkin projelerdir. Ancak, projelere, kağıt üzerindeki ölçekli özgün çizimlerin taranmasıyla elde edilen ölçeksiz görsel imajlar olarak yer verilmesi, her bir çizimin farklı boyutta ve dolayısıyla farklı ölçekte sunulmasına neden olmuştur. Söz konusu yayınların temel amacı Mimar Kemalettin tasarımlarına dair toplu bir envanter dökümü oluşturmak olduğu için, iptidai binalarına dair projeler de, eğitim yapıları başlığı altında diğer işlevlerdeki binalar gibi tekil mimari temsiller olarak ele alınmışlardır. Bu durum, farklı iptidai binaları tasarımlarının birbirleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesinin, benzeşen ve/veya ayrışan mekânsal özelliklerinin irdelenmesinin önüne geçmiştir. Mimar Kemalettin’in mimari tasarım üretimlerini işlevlerine göre sınıflandırarak sergilemeleri nedeniyle son derece önemli olsalar da, iptidai binaları tasarımlarının kurulmaya

çalışılan çağdaş ilköğretim sistemi ve eğitimiyle olan bağlantıları bu çalışmaların odağında yer almamaktadır. Diğer taraftan, literatürde mevcut eğitim ve eğitim tarihi konulu çalışmalar da, iptidailer, yalnızca ilköğretimin kurumsal yapılanması, idaresi, eğitim yöntemi vb. gibi konular ekseninde ele alınmışlardır (Bkz. Akyüz, 1982; Kodaman, 1991; Tekeli & İlkin, 1999; Unat, 1964). Bu nedenle, bu çalışmalarda da, iptidai binalarının mimari özellikleri ve biçimlenişlerinin ilköğretim sistemiyle olan ilişkilerine değinilmemiştir. Oysa, mekân ve işlev birbirinin ayrılmaz parçaları olduğu gibi, ancak birlikte var olabilirler. Diğer bir ifadeyle, bir işlevin doğru biçimde gerçekleştirilebilmesi için o işleve özgü tasarlanmış ve üretilmiş mekânlara ihtiyaç vardır.

Bu bağlamda, bu makalenin amacı, Osmanlı ilköğretim yapısındaki çağdaşlaşma çabaları doğrultusunda, Mimar Kemalettin’in öncülüğünde Evkâf Nezareti tarafından gerçekleştirilen iptidai tasarımlarının çağdaş mekânsal biçimlenişlerini açığa çıkarmaktır. Bu amaçla, mimarlık yazınında bugüne kadar hiç değinilmemiş olan geç Osmanlı dönemi iptidai binalarına ilişkin üretilen tip projeler ve mekânsal özellikleri, üretilmelerini zorunlu kılan ilköğretim sistemindeki dönüşümlerle birlikte ele alınacaktır. Mimari üretim ve eğitim sistemini bütüncül bir bakış açısıyla ele alan ve disiplinler arası bir çalışma özelliği taşıyan bu çalışma, Osmanlı’nın son yüzyılında eğitimdeki modernleşmenin somut mimari karşılığı olan iptidai binaları tasarımlarını olanaklı kılan dönemin örtük dinamiklerini de ortaya koyacaktır.

Derslik sayılarına göre sınıflandırılarak, 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli olarak tasarlanan iptidai binaları tip projeleri, çeşitli kat planları, kesitler ve görünüş çizimlerinden meydana gelmektedir. Üzerinde tarih bulunmayan bu çizim paftalarının bazılarının kaç derslikli okul binasına ait olduğu da belirtilmemiş olup, dolayısıyla hangi tip projeye ait oldukları da bilinmemektedir. Bu doğrultuda, öncelikle, Batur (2009, s. 265-281) tarafından yayınlanan özgün çizimlerde yer verilen ölçülerden yola çıkılarak, iptidai tip projelerinin kat planları ve görünüşleri birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. İkinci olarak, Mimar Kemalettin tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiş diğer iptidai binalarının kat planları ve görünüşleri, Yavuz (2009, s. 215-218, 221-226) ve Batur (2009, s. 79-86) tarafından yayınlanan özgün çizimlerinde belirtilen ölçülerden yola çıkılarak birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Ayrıca, İstanbul’da inşa edilmiş olan iptidai binaları ziyaret edilerek, yerinde birebir detaylı mekânsal incelemeler ve analizler gerçekleştirilmiştir. Bu incelemeler ile aynı ölçekte yeni üretilen her iki çizim grubunun ölçüleri, mekânsal organizasyonu ve cephe biçimlenişleri bağlamında birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, başlıksız olan çizimlerin ait oldukları tip projeler tespit edilmiş ve makale kapsamında bu doğrultuda sınıflandırılarak ele alınmışlardır.

Bu makalenin, geç Osmanlı dönemi mimari hafızasının bir bileşeni olan bu iptidai projelerinin sahip oldukları çağdaş tasarım anlayışını açığa çıkarmasıyla, kültürel birikimin aktarılması yolunda önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, 20. yüzyıl başlarındaki Osmanlı mimarlığının üretilen tip proje tasarımları yoluyla ele alınması, Osmanlı mimarlık düşüncesinin çağdaşlaşma yolundaki dönüşümünü ortaya koyacaktır. Böylelikle, Mimar Kemalettin'in çalışmalarının, mevcut literatürde alışlageldiği üzere yalnızca Birinci Ulusal Mimarlık eksenindeki üslup birlikteliğine dayanan özellikleri değil; tasarım fikirlerine dair farklı bir bağlamda değerlendirilecek olması, mimarın sahip olduğu derin tasarım düşüncesini anlamak adına önemli bir perspektif tanımlayacaktır.

OSMANLI İLKÖĞRETİMİNDE ÇAĞDAŞLAŞMA GİRİŞİMLERİ VE ÜRETİLEMİYEN MİMARİ KARŞILIKLARI

Osmanlı geleneksel ilköğretiminin sorunları ilk kez, 1838 yılında kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından, sıbyan mekteplerinde yapılması gereken iyileştirmeleri içeren layihayla ortaya konulur (Kodaman, 1991, s. 3). Modern eğitim sisteminin temeli olarak kabul edilen layihada, fen ve teknoloji alanlarında geçmişteki gelişmişlik düzeyinin yitirildiği, oysa eğitimin refah ve mutlu bir yaşamın ve ilerlemenin başlıca koşulu olduğu, dolayısıyla temel hedefin okuma yazmayı yaygınlaştırmak olması gerektiği vurgulanır (Kodaman, 1991, s. 59; Sakaoğlu, 2003, s. 65). Layihadaki öneriler doğrultusunda sıbyan mekteplerinin üzerindeki bir seviyede eğitim verecek rüşdiyelerin¹ açılması kararlaştırılarak, 1839'da Evkâf Nezaretinin içerisinde Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulur (Sakaoğlu, 2003, s. 63; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63). Rüşdiyelerin kurulması, aslında Osmanlı eğitim sistemini kademeli bir yapıya kavuşturmaktan çok daha pratik bir nedenle ilişkilidir. Mühendishaneler, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye gibi uzmanlık okulları, 18. yüzyıl sonlarından itibaren eğitimin ilk kademelerinde herhangi bir iyileştirme yapılmaksızın kurulmuştur. Bu da, söz konusu okullara okuma yazma bilmeyen ve yeterli ilköğretim düzeyine sahip olmayan öğrencilerin kabul edilmesine yol açmıştır. Üstelik bu okulların bir kısmında Fransızca eğitim verilmekte, öğrenciler fen ve matematiğe temellenen eğitime uyum sağlayamamaktadırlar (Ergin, 1977, s. 383; Sakaoğlu, 2003, s. 59). Bu nedenle, bu okullara alınan öğrencilere önce Türkçe okuma yazma öğretiliyor ve uzmanlık eğitimi için uzun bir zaman kaybediliyordu. Rüşdiyelerin açılmasıyla, bu eksikliğin giderilmesi ve öğrencilerin uzmanlık okullarındaki eğitime daha donanımlı şekilde yetiştirilmesi hedefleniyordu (Ergin, 1977, s. 383).

Nezaretin başına getirilen Esat Efendi, rüşdiyelerin mekânsal düzenlemesinden işleyişine kadar kapsamlı bir layiha hazırlamıştır (Ergin, 1977, s. 386). Buna göre, 18 yaşından küçük çocukların alınacağı rüşdiyelerde yalnızca okuma yazma öğretilecek, öğrenciler sıbyan mekteplerindeki gibi minderlerde değil sıralarda oturacaklar, dersler sıbyan mekteplerindeki gibi her öğrenciye tek tek değil öğrencilerin düzeylerine göre ayrıldıkları sınıf düzenine göre yürütülecektir (Ergin, 1977, s. 385-386; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63). Bu doğrultuda, mahalle arasındaki küçük mekteplerin sıbyan mektebi olarak eğitime devam etmeleri, büyük camilerin yanındaki sıbyan mektepleri binalarından uygun olanların ise yeni kurulan rüşdiyelere tahsis edilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 386-387). Bunun üzerine, İstanbul'da "şehrin ötesinde berisinde padişahların yaptırmış oldukları bazı büyük mektepler seçilerek" sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim verecek olan, Selâtin-i İzam Mektepleri adıyla yeni okullar açılmaya başlanır (Ergin, 1977, s. 383-384; Kodaman, 1991, s. 5). İlk rüşdiyeler, 1839'da Süleymaniye Külliyesi'nin sıbyan mektebinde eğitime başlayan Mekteb-i Ulûm-u Edebiye ile Sultanahmet Cami hünkâr kasrında eğitime başlayan Mekteb-i Maarif-i Adliye olur (Ergin, 1977, s.386-387; Öztürk, 2008, s. 301). Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin kuruluşunda, Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defterî arasında bir yerde, Batı'daki gibi çağdaş bir mekânsal düzenlemeye sahip yeni okul binası inşa edilmesi planlanır. Okul binası, öğretmenler için odalar, müdür odası, kütüphane, altı derslik, yazı pratiğine uygun odalar, öğrenciler için teneffüs ve kahve içmeye uygun bir oda, mutfak, namaz kılınacak mescit benzeri bir yer, 100 kadar yatılı öğrencinin kalacağı koğuş şeklinde bir yatakhane içerecektir. Ayrıca dersliklerin içinde öğretmenler için döşemeli yüksekçe bir yer bulunacak, öğrenciler için de amfi şeklinde birbirinden yarım veya bir zira yükseklikte, üç kademeli ve yay şeklinde oturma yerleri yapılacaktır. Her oturma yerinin önünde çekmeceli masalar bulunacaktır (Akyıldız, 2019, s. 236; Ergin, 1977, s. 397-398). Ancak yeni okul binasının inşasından vazgeçilerek, Bâb-ı Defterî'nin Topkapı Sarayı'nın içerisine taşınmasıyla binalarının kapsamlı bir onarımdan geçirilerek okulun burada açılması kararlaştırılır. Onarılan bu binalar, mevcut binalarının yanmasıyla Bâb-ı Âliye verilir, okul da Sultanahmet Camii hünkâr kasrındaki Yeşil Oda, Sarı Oda ve Mavi Oda olarak adlandırılan üç ayrı derslikte eğitime başlar. Kubbeli büyük bir odadan oluşan Süleymaniye sıbyan mektebinde ise üç sınıf öğrencileri aynı mekân içerisinde birbirinden ayrı yerleştirilen sıralarda eğitim alırlar (Unat, 1964, s. 42).

1 Osmanlı eğitim sisteminde sıbyan mekteplerinin 'sınıf-ı evvel' tanımlamasına istinaden, yeni kurulan rüşdiyelere 'sınıf-ı sâni' adının verilmesi düşünülmüş; öğrenciler bu okuldaki eğitimlerine rüştlarını ispatlayana kadar devam edeceklerinden II. Mahmud tarafından 'rüşdiye' olarak adlandırılmışlardır (Ergin, 1977, s. 384).

İki yıllık rüşdiyelerde verilen eğitimin sıbyan mekteplerinden çok da farklı olmaması (Ergin, 1977, s. 440) nedeniyle, bu ilk rüşdiyeler modern eğitim sistemindeki ortaokullar ile eşdeğer sayılmamakta, ilköğretimin ikinci kademesi olarak değerlendirilmektedir. Cumhuriyet'in ilanına kadar varlıklarını sürdürecektir olan rüşdiyelerin açılması, geleneksel ilköğretim sistemine yönelik iyileştirme çabalarına işaret ederken; yeni okul binalarının inşa edilmemesi ve mevcut binaların rüşdiye olarak kullanılması, bu iyileştirmelerin mimari alanda henüz üretil(e)mediğini göstermektedir. Dolayısıyla, her ne kadar düşünce aşamasında kalmış olsa da, okul binasına dair mekânsal tariflemeler, Osmanlı dünyasında hayata geçirilmeye çalışılan çağdaş ilköğretim sisteminin ilk mimari karşılığını oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Tanzimat döneminin ilköğretimin iyileştirilmesi yolundaki ilk uygulaması, 1845 yılında, Bâb-ı Âlide farklı sınıflardan seçilen devlet adamlarından meydana gelen Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın kurulması olur (Sakaoğlu, 2003, s. 71; Tekeli & İlkin, 1999, s. 63-64). Meclisin kuruluşu, başkasına muhtaç olmayacak kadar eğitilmiş olmanın önemi vurgulanarak; yalnızca İstanbul'da değil, tüm İmparatorluk'ta mekteplerin yeniden düzenlenmesiyle sağlam ve sürekli bir düzen oluşturulmasının gerekliliğiyle açıklanır (Kodaman, 1991, s. 10). 1846 yılında, Batı kültürünü ve eğitim sistemini bilen, reform idealine bağlılıklarını ve yeteneklerini kanıtlayan kişilerden bir komisyon kurularak, eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına dair bir rapor hazırlanır (Kodaman, 1991, s. 10-11; Ubcini, 1856, s. 197). Rapor, sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerin "usûl-i diniyye dairesinde umum nas için öğrenilmesi zaruri olan ilim ve fenlere mekseb olacak bir tarzda ve zamanın ihtiyacına uygun surette" yeniden düzenlenmesi, rüşdiyelerin sayılarının arttırılması, yükseköğretim verecek yatılı bir Darülfünun'un açılması, Bâb-ı Âlide eğitim programları, sistemi ve işleyişinden sorumlu daimi bir Maarif Meclisi'nin kurulması gibi düzenlemeleri içerir (Ergin, 1977, s. 440; Unat, 1964, s. 18-19). Rapor doğrultusunda, Avrupa'da eğitim almış, Mekteb-i Harbiye Müdürü Emin Paşa'nın başkanlığında, yine Avrupa kültürünü bilen kişilerden oluşan, danışma ve karar organı Meclis-i Maârif-i Umumiye kurulur (Ergin, 1977, s. 440; Kodaman, 1991, s. 11). Bu meclis, Osmanlı dünyasında ilk kez ülkedeki eğitim işlerinden doğrudan sorumlu ve padişaha doğrudan bağlı olan ilk kurumsal yapılanmanın çekirdeğini oluşturur (Unat, 1964, s. 19).

Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından, Meclis-i Maarif-i Muvakkatın sıbyan mekteplerine dair -eğitimin yeniden yapılandırılması ve sınıf düzeni uygulanması gibi- aldığı kararların gerçekleştirilmesine çalışılırken (Kodaman, 1991, s. 61); bunları uygulamak ve denetlemek üzere, Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretinin yerine Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulur (Ergin, 1977, s. 441; Unat,

1964, s. 38). Sorumluluk alanı yalnızca sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerle sınırlı olan bu Nezaretle birlikte (Akyüz, 1982, s. 126; Kodaman, 1991, s. 12), eğitim kademelerini ayrı ele almasından dolayı yeterli işlerliğe kavuşamamış olan eğitimin idaresi de merkezî bir yapıya dönüştürülür (Tekeli & İlkin, 1999, s. 64). Böylece, Osmanlı eğitim kurumları, ilk kez birbirini takip edecek olan sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve Darülfünun olarak kademelendirilir. Alınan kararda belirtilen sınıf düzeni, farklı düzeylerdeki öğrencilerin farklı mekânlarda öğretim görmeleri, dolayısıyla da okul binalarının her düzey için farklı derslikler içermelerine işaret eder. Bir iki derslikli sıbyan mektepleri böyle bir mekânsal biçimlenişe sahip olmadığı gibi, yeni okul binalarının inşası da bu dönemin öncelikli uğraşı alanları arasında yer almaz. Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Umumiye Müdürü olarak Emin Paşa'nın yerine getirilmesiyle (Ergin, 1977, s. 441), rüşdiyelerdeki eğitimin iyileştirilmesi ve sayılarının arttırılması yolundaki çabalar ilk kez somut bir uygulamaya kavuşur. 1847'de Kemal Efendi tarafından, bu rüşdiyelerin ilk örneği niteliğindeki Davutpaşa Rüşdiyesi açılır (Öztürk, 2008, s. 301; Tekeli & İlkin, 1999, s. 64). Ancak bu rüşdiye de, yeni bir okul binasında değil, geleneksel mekânsal düzeniyle sıbyan mektebinin kubbeli iki odalı binasında (Ergin, 1977, s. 446) eğitime başlar. Sıbyan mektebini tamamlayan öğrencilerin iki yıl boyunca rüşdiyede eğitim almaları ve sonrasında Darülfünun'a devam etmeleri öngörülmüşse de, mekteplerin eğitiminde halen bir iyileştirme yapılamamıştır (Ergin, 1977, s. 444; Sakaoğlu, 2003, s. 82). Bu nedenle, Kemal Efendi, sıbyan mektebinin son yılındaki dersleri rüşdiyenin ilk yılında, Darülfünun'un ilk yılındaki dersleri de rüşdiyenin ikinci yılında verilen derslere entegre eder (Ergin, 1977, s. 444). 1848 yılı başlarında, İstanbul'da dört rüşdiye daha açılırken (Unat, 1964, s. 43), öğrencilerinin padişahın huzurunda yapılan sınavda başarılı olmaları üzerine, başkent dışında da rüşdiyeler kurulmaya başlanır (Ergin, 1977, s. 444).

1850'de Bezmialem Valide Sultan tarafından kurulan Darülmâarif, mevcut geleneksel binaları kullanan diğer rüşdiyelerden farklı olarak, ilk kez okul olarak inşa edilen yeni bir binada eğitime başlar. Kemal Efendi'nin müdür olarak görevlendirildiği okul, Mustafa Reşit Paşa'nın nutku ve padişahın katılımıyla yapılan törenle açılarak, 250 kadar öğrenciyle eğitime başlar. Kâgir okul binasında, büyük bir kütüphane, üst katında bir hünkâr dairesi ve okulda kullanılacak ders kitaplarının basılacağı bir litografya matbaası yer almaktadır (Şentürk, 1993, s. 548-549). Dönemin Batı'daki lise ve jimnazları ile aynı mekânsal nitelikteki okul binası (Unat, 1964, s. 43), kurulmak istenen çağdaş ilköğretim sistemini mimari olarak somutlaştıran ilk bina olması açısından oldukça önemlidir. 1853'te diğer vilayet merkezlerinde 25 rüşdiyenin açılması kararlaştırılarak (Tekeli & İlkin, 1999, s. 64), Mekâtib-i Rüşdiye

işlerinden sorumlu olan Mustafa Vehbi Efendi, masrafı devlet tarafından karşılanacak bu rüşdiyelerin yerlerinin belirlenip kurulması için vilayetlere gönderilir (Unat, 1964, s. 43). Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin, 1857’de, gayrimüslimler tarafından açılan okullar da dâhil olmak üzere, tüm Osmanlı eğitim sisteminin işleyişi ve düzenlenmesinden sorumlu olan Maarif-i Umumiye Nezaretine dönüştürülmesiyle (Tekeli & İlkin, 1999, s. 67; Unat, 1964, s. 21); merkezî bir eğitim sisteminin kurulması benimsenir (Akyüz, 1982, s. 126).

1861’de yayınlanan Maarif Nezaretinin Vazifelerine Dair Mevat ile okullar üç kademeye ayrılır. Birinci kademe tanımlayan sıbyan mektepleri, okuma yazma ve din esaslarını öğretmekle yükümlü olduğundan, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilere karışık eğitim vermeyeceklerdir. İkinci kademe tanımlayan rüşdiyeler “devletçe lüzumu olan ve mucib-i medeniyet ve mamuriyet bulunan fûnun”²a dair, üçüncü kademedeki okullara girmek için gerekli olan temel bilgileri öğreteceklerinden Müslüman ve gayrimüslim öğrencilere birlikte eğitim vereceklerdir. Her kademedен üst kademeye geçiş bir sınavla yapılacaktır (Unat, 1964, s. 22). Bu yıllarda, rüşdiyelerdeki eğitimin yapılandırılması yolundaki çabalara karşın, ilk basamağı tanımlayan sıbyan mektepleriyle ilgili halen bir düzenleme yapılmamıştır. O güne kadar sıbyan mekteplerine dair tüm girişimler, “okul binaları, öğretmen, maliye, eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması” gibi konulara odaklanmaksızın, yalnızca mevcut mekteplerin ıslah edilmesine yöneliktir (Kodaman, 1991, s. 66). Bu durum da, birbiri üzerine eklenerek devam eden bir eğitim sisteminin kurulamayışına neden olmuştur. Tanzimat döneminde eğitimin kısa sürede iyileştirilmesi amacıyla çok sayıda yeni okul açılmışsa da; bu okullar için yeni binalar inşa edilmemiştir. Bu okulların, amaçlanan yeni eğitim sistemine uygun olmayan mevcut binalarda eğitim vermeleri, okulların sürekli yer değiştirmesine ve eğitimin düzenli biçimde sürdürülememesine yol açmıştır (Akyüz, 1982, s. 105).

1862’de hazırlanan bir raporla, sıbyan mekteplerinin durumu yeniden ele alınır. Raporda, ilköğretimin önemi vurgulanarak; rüşdiyelerde eğitim görececek öğrencilerin başta okuma yazma olmak üzere derslerde yaşadıkları sorunların, daha önce Meclis-i Maarif-i Muvakkat tarafından hazırlanan raporda belirtilen öneriler uygulandığı takdirde çözülebileceği ve eğitim sisteminin yeni bir düzene kavuşabileceği belirtilir. Buna göre, İstanbul’da bulunan 360 adet sıbyan mektebi, 12 bölgeye ayrılarak (Aksaray, Sultanahmet, Tophane, Eyüp, Sultan Selim, Çengelköy, Üsküdar, Kadıköy, Beşiktaş, Emirgan, Emir Buhari, Fatih) her bölgenin merkezinden bir ve çevresinden iki okul, toplamda 36 sıbyan mektebi seçilerek “usul-ü cedit” tarzında eğitim verilmeye başlanacaktır. İptidai olarak adlandırılan bu okulların her

birine, Maarif Nezareti tarafından gerekli sayıda, okuma yazma öğretmek için yararlı olacak siyah taş levha, taş kalem ve divit gönderilecek (Ergin, 1977, s. 464-465); öğrenciler kağıt üzerine yazmak için mürekkebe batırılan divit kalemleri kullanacaklardır (Akyüz, 1982, s. 106). Bu okullarda 3 yıllık bir eğitim verilecek, sonunda zorunlu bir sınav yapılacak, başta İstanbul olmak üzere 7 yaşına gelen her çocuğun devam etmesi zorunlu olacaktır (Sakaoğlu, 2003, s. 75). Okullarda kullanılacak araç gereçlerin yeni usul doğrultusunda çağdaştırılmasına rağmen, sıbyan mekteplerinde halen öğrencilerin oturacağı sıralar, öğretmen kürsüsü ve yazı tahtası gibi çağdaş mekânsal düzenlemelere dair bir iyileştirme söz konusu değildir.

Osmanlı eğitim sisteminin modernleştirilmesi yolundaki en kapsamlı düzenleme, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olur. II. Meşrutiyet yıllarına kadar etkisini sürdürecektir. Nizamname, eğitim sisteminin ilk kez okul binalarının mimarisi ve inşasıyla birlikte ele almış olması açısından büyük önem taşımaktadır. Yüzyıl boyunca, ilköğretime dair günün ihtiyaçlarına göre belirlenen ‘kurumsallaşma’ ilk kez kurallarla tanımlanarak, İstanbul dışındaki vilayetlerdeki eğitim sistemi de bu yapılanmaya dahil edilir (Kodaman, 1991, s. 23). Nizamnameyle, Maarif Nezaretinin altında “idare-i maarifin merkez-i umumisi olmak” amacıyla Meclis-i Kebir-i Maarif kurulur. Meclisin kararlarını vilayet merkezlerinde uygulamak üzere, sıbyan mekteplerinin² iyileştirilmesi ve çoğaltılmasından sorumlu Maarif Meclislerinin kurulması öngörülür. Bu meclisler, özellikle iptidailere dair sorumluluklarıyla Cumhuriyet yıllarına kadar varlığını devam ettireceklerdir (Unat, 1964, s. 23). Fransız eğitim sistemini örnek alan nizamnameyle, Osmanlı eğitim sistemi radikal biçimde yeniden yapılandırılır. Eğitim kurumları düzeylerine göre, sıbyan mektepleri ve rüşdiyeler (birinci kademe), idadi ve sultaniler (ikinci kademe), Mekâtib-i Âliye (üçüncü kademe) olarak sınıflandırılır. Ayrıca, okullar, işleyişi ve denetimi devlet tarafından yürütülen Mekâtib-i Umumiye ile denetimi devlet, kuruluşu ve idaresi kişi veya cemaatlerce yürütülen Mekâtib-i Hususiye olarak ikiye ayrılır (Unat, 1964, s. 96). Bu dönemde, özellikle İstanbul’da iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veren çok sayıda özel okul açılır. Ancak genellikle Müslüman seçkinlerin oturdukları mahallelerde açılan bu okullar için, işlevine uygun yeni binalar inşa etmek yerine, 20-30 odalı konaklar kiralanarak okula dönüştürülür (Tekeli & İlkin, 1999, s. 76).

Okullar, köylerde ve mahallelerde sıbyan mektepleri, 500 haneli kasabalarda rüşdiyeler, 1000 haneli merkezlerde idadiler ve vilayet merkezlerinde sultaniler olarak yeniden sistematize edilirken, Darülfünun’un

2 Bu dönemde, modern eğitim sistemindeki ilkokulların karşılığı olarak, hem sıbyan mektebi hem iptidai ifadeleri kullanılmaktadır (Sakaoğlu, 1994, s. 188).

yükseköğretim seviyesindeki meslek ve uzmanlık okulu olduğu belirtilir (Ergin, 1977, s. 425; Sakaoğlu, 2003, s. 89-90). Sıbyan mekteplerine, 7-11 yaş arasındaki erkek ve 6-10 yaşları arasındaki kız çocukların devam etmesi zorunlu hale getirilir (Tekeli & İlkin, 1999, s. 67). Her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi yer alacak, eğer iki okul binası varsa biri kız diğeri erkek öğrencilere eğitim verecektir (Kodaman, 1991, s. 63). İki bina mevcut değilse, kız öğrenciler için yeni okul binası inşa edilene kadar, kız ve erkek öğrenciler aynı okula devam edecekler, ama birlikte oturmayacakları gibi Müslüman ve gayrimüslimlerin sıbyan mektebi binaları da ayrı olacaktır (Akyüz, 1982, s. 108). Ancak, bu dönemde, eğitime ayrılan bütçe çok sınırlı olduğundan, özellikle sıbyan mektebi binalarının halkın kendi olanaklarıyla inşa edilmesi yoluna gidilerek (Kodaman, 1991, s. 69); bu okulların inşaat ve tamirat masrafları, öğretmen maaşları ve diğer giderleriyle birlikte mahalle halkı tarafından karşılanması kararlaştırılır (Unat, 1964, s. 96). Rüşdiyelerin ve idadilerin inşa, öğretmen maaşları ve diğer masrafları vilayetlerdeki Maarif Meclisleri tarafından karşılanacak; yeni kurulacak rüşdiyelerin binaları Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından verilecek olan plana göre inşa edilecektir (Unat, 1964, s. 98,101). 25 Ağustos 1872 tarihli bir kararla, mahalle ve köylerde uygun binaların sıbyan mektebi olarak düzenlenmesi, eğer uygun bina mevcut değilse hiç olmazsa kulübe şeklinde bile olsa bir bina bulunması, yeni binaların inşa edilmesi için o mahalle veya köyün halkına süre verilerek teşvik edilmesi belirtilir (Ergin, 1977, s. 466).

Aynı yıllarda, İstanbul'da ilk iptidailer kurulmaya başlanır. Bu doğrultuda, Süleymaniye İptidaisi, Avrupa'da eğitim almış Selim Sabit Efendi tarafından 1872'de Süleymaniye Külliyesi'ndeki kâgir binada eğitime başlar. Fransa'daki okullara benzer şekilde, dersliklere öğrenci sıraları, yazı tahtası, tebeşir, harita, yer küresi, hesap tahtaları, öğretmen kürsüsü gibi yeni araç gereçler konulur (Akyüz, 1982, s. 143; Sakaoğlu, 2003, s. 83). 1873'te Nuruosmaniye Cami yakınlarında, dönemin Maarif Nazırı Cevdet Paşa tarafından "usul-i cedide-i tedrisiyye mahall-i tecrübe olmak üzere numûne mektebi olmak üzere" yeni bir iptidai daha açılır (Akyüz, 1982, s. 142; Sakaoğlu, 1994, s. 188). Selanikli Abdi Efendi tarafından, çocukların alfabeyi oynayarak öğrenmeleri için dört köşe kesilmiş kartonlar üzerine harfler bastırılır, dersliklere resimler ve haritalar yerleştirilir (Akyüz, 1982, s. 143). Yeni usul eğitim veren iptidailerin sayısının artırılmasına çalışılırken, bu girişimler ilk yıllarda İstanbul ile sınırlı kalır, İmparatorluk genelinde yaygınlık kazanmaz. Dersliklerin çağdaş bir mekânsal düzenlemeye sahip olmasını gerektiren bu değişim, çağdaş okul binalarının inşasını zorunlu kılsa da, inşasının halka bırakılması nedeniyle yeni okul binaları gerçekleştirilmez. Bunun yerine, çağdaş bir eğitim modeli uygulanan iptidailer,

mevcut geleneksel yapılarda eğitimlerini sürdürürler. Mevcut yapıların yeni kurulan okullar olarak kullanılması, bu yıllarda rüşdiyeler için de geçerlidir. Bu dönemde öncelikle rüşdiyelerin sayılarını artırmaya odaklanıldığından, atıl durumdaki evler ve konaklar gibi binalar, mekânsal düzenlemeleri okul için uygun olup olmadığına bakılmaksızın rüşdiyelere dönüştürülür. Başkentte okul olarak kullanmak üzere görece daha uygun binalar bulunabilmekteyse de, özellikle taşra vilayetlerdeki binalar ihtiyacı karşılayamamaktadır (Kodaman, 1991, s. 96). Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından verilecek olan plana göre inşa edilmesi yolundaki karar gereğince, büyük rüşdiye binaları inşa edilmeye başlanır. İstanbul'da iptidai sınıflarını içeren ve merkez rüşdiyesi olarak adlandırılan 10 adet büyük rüşdiye binası yapılır³ (Ergin, 1977, s. 911; Kodaman, 1991, s. 97-98). Böylece, nizamname, tüm İmparatorluk'ta uygulamaya geçirilerek; tüm taşra yerleşimlerinde yeni rüşdiyeler kurulur.

Bu yıllarda, Sadrazam Said Paşa tarafından hazırlanan raporlarda, "çöküşün eğitimsizlikle ilgisi" dile getirilir, vilayetlerdeki eğitim teşkilatının genişletilmesi, ilköğretime dair tüm masrafların halk tarafından karşılanması belirtilir (Sakaoğlu, 2003, s. 98). Bir yandan da, Maarif Nezareti içerisinde öğretim kademelerine göre tanımlanan müdürlükler kurulur ve modern bir yapıya kavuşturulur (Unat, 1964, s. 25). Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi, İmparatorluk'ta ilköğretimin yaygınlaştırılması sağlamak, düzenlemek, öğretmenleri belirlemek ve diğer idari işlerden sorumludur. Ortaöğretimden sorumlu olan Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi, rüşdiyelerin öğretim programlarının düzenlenmesi, öğretmenlerin denetimi ve iyileştirilmesiyle ilgilenecektir (Kodaman, 1991, s. 37). Bir süre sonra, Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesinin yerine Mekâtib-i İptidaiye Dairesi kurulacaktır (Kodaman, 1991, s. 37). 1882 yılında, İmparatorluk'taki ilkokullar dört gruba ayrılır: (1)Masrafları ve öğretmenlerin maaşları Maarif Nezareti tarafından karşılanan okullar, (2)Masrafları ve öğretmenlerin maaşları öğrencilerden alınan ücretlerle karşılanan özel iptidailer, (3)Masrafları ve öğretmen maaşları cemiyetler tarafından karşılanan okullar, (4) Maarif Nezaretinin Mekatib-i İptidaiye ve Mekatib-i Sıbyaniye Dairelerinin kontrolü altında olan, İstanbul'da 13 merkeze bağlı olarak kurulan ve bu merkezlerin öğretmenleri tarafından yönetilen okullar (Unat, 1964, s. 39). Bu yıllarda Maarif Nezareti sıbyan mekteplerinin masrafları ve yönetimini tamamen halka bırakmış, yalnızca üst denetim mekanizması olarak kontrol sağlamaktadır. Ancak gerekli durumlarda, okul binalarının tamiri ve yeniden yaptırılması, ders programlarının belirlenmesi ve öğretmenlerin atanması gibi konularda sorumluluk üstlenmektedir (Kodaman, 1991, s. 73).

3 Unkapanı, Bayezid, Mahmudiye, Fatih, Davudpaşa, Ayasofya, Üsküdar, Beşiktaş, Topkapı, Hamidiye Merkez rüşdiyeleri (Kodaman, 1991, s. 98).

İlköğretim seviyesindeki sıbyan mektepleriyle iptidailer için “usûl-ü atıka ve usûl-ü cedide” olarak ortaya çıkan bu ikili yapı, iptidailerin yaygınlaştırılmasıyla ortadan kaldırılmaya çalışılır. Bunun için, yalnızca belirli bir kesimin çocuklarına eğitim vermek yerine, vilayetlerdeki çocuklara en azından Türkçe okuma yazmayla dört işlem öğretecek iptidailerin kurulması gereklidir (Kodaman, 1991, s. 68). Bu amaçla kurulan Maarif Komisyonu, ilköğretim konusunu tekrar ele alarak, öğretmen sayısının yetersizliği nedeniyle öncelikle ihtiyacın fazla olduğu yerlerde iptidailerin kurulmasını önerir. Dört yıllık bu iptidailerin binalarının inşaat masrafları halk tarafından karşılanmalı, Maarif Nezareti tarafından da destek olunmalıdır. Kasabalarda inşa edilecek iptidai binaları, rüşdiye sınıflarını da içermeli ve Maarif Komisyonu tarafından planları buna göre oluşturularak vilayetlere gönderilmelidir (Kodaman, 1991, s. 82). Komisyonun kararıyla, eğitim programının bir kısmı yeni kurulan iptidailere bir kısmı da yeni kurulan idadilere aktarıldığı için, rüşdiyelerin eğitim süresi iki yıla indirilerek eğitimlerini idadi binalarında sürdürmeleri, rüşdiye binalarınınsa iptidai olarak işlevlendirilmesi kararlaştırılır. Ayrıca, ileride açılmak üzere planları hazırlanan rüşdiye binalarının, rüşdiye sınıflarını da içerecek şekilde kasabalarda kurulacak olan iptidailerin kullanımına verilmesi istenir (Kodaman, 1991, s. 106-107).

İptidailerin eğitim programı, 1892’de Maarif Nezareti tarafından hazırlanan talimatnameyle kapsamlı biçimde yeniden oluşturulurken İstanbul ve kasabalarda iptidailerin eğitim süresi üç yıla indirilir, köylerde ise yine dört yıllık eğitim uygulanacaktır (Unat, 1964, s. 40). İstanbul’daki 12 merkezin en iyi bir okulu merkez iptidaisi olarak adlandırılarak, diğer iptidailerdeki “usul-i cedit-i tedrisiye” uygulamalarını denetlemek üzere bu okullarda fazladan bir öğretmen görevlendirilir (Sakaoğlu, 1994, s. 188). Bu yıllarda, İstanbul’da çok sayıda iptidai açılmışsa da, eğitimlerini mevcut yapılarda sürdürmüşlerdir. İptidailer için 19. yüzyıl sonlarında alınan bu kararlar, 20. yüzyıl başlarında da uygulanmaya devam eder.

ERKEN 20. YÜZYILDA İPTİDAİ BİNALARI: EVKÂF NEZARETİ VE MİMAR KEMALETİN ÖNCÜLÜĞÜNDE TASARLANAN TİP PROJELER

20. yüzyıl başlarını, II. Meşrutiyet döneminin eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine hangi kademedan başlanacağı yolundaki tartışmaları domine eder. Maarif Nazırı Emrullah Efendi, eğitim sisteminin binalara ve paraya temellendiğini ileri sürerek iyileştirmenin iptidailerden değil, Darülfünundan başlaması gerektiği savunur. Bu dönemde, özellikle taşradaki iptidailer için gereken yaklaşık 70.000 öğretmen ihtiyacının, yüzde birini bile bulmak olanaksızdır. Ayrıca köylerde okul binaları olmadığı gibi, okul binaları inşa edilse bile öğretmenlerin

maaşını karşılayacak bütçe bulunmamaktadır (Ergin, 1977, s. 1278). Darülmualiminin Müdürü Satı Bey ise karşı çıkarak, nitelikli bir ilköğretime sahip olmadan bireylerin yükseköğretim alamayacaklarını, her eğitim kademesi bir öncekinin üzerine kurulduğu için öncelikle iptidailerin iyileştirilmesi gerektiğini belirtir (Ergin, 1977, s. 1277). Tüm bu tartışmalara rağmen, eğitim sisteminin bileşenlerinden birinin de okul binaları olduğunun ve amaçlanan eğitimin mekânsal karşılıkları üretilmeden gerçekleştirilemeyeceğinin dile getiriliyor olması oldukça önemlidir.

Çağdaş eğitimin ancak çağdaş eğitim mekânları üretildiği halde olanaklı olabileceğine dair bu söylemler, bu yıllarda dönemin gazetelerinde de sıklıkla gündeme taşınan ilköğretim okullarının fiziki koşullarının yetersizliği ile ilintilidir. Bu eleştiriler, okulların yalnızca kurumsal yapısı ve eğitimi değil, binalarının da okula, ilim ve irfan yuvasına benzemediğine, hatta bazı yerlerde okul bile bulunmadığına yöneliktir. Mevcut okulların mekânsal koşullarının niteliksizliği şöyle tanımlanır: “Tavanı çökmüş, duvarları meyletmüş, havasız, rutubetli, pis, içinde bir an oturulması caiz olmayan,duvar diplerine dizilmiş tahtalara çocukların kitaplarını koyduğu,toprak damlı, ışıksız, bahçesiz, içeride yer minderinde oturan, bazen öğrenci sayısının fazlalığından çocukların neredeyse kucak kucağa ders izledikleri okullar....” (Sakaoğlu, 2003, s. 132). İptidai binalarının böylesi yetersiz koşulları, bu okulların inşa ve tamirat masraflarının karşılanmasının halkın sorumluluğuna bırakılması ile ilintilidir. Rüşdiyelerin masraflarını karşılamakla sorumlu olan Nezaret’in bütçesi bu yıllarda oldukça sınırlı olup, iptidailer için ayrı bir bütçe bulunmamaktadır (Sakaoğlu, 2003, s. 132). Dolayısıyla, önceki dönemden miras alınan ilköğretim kurumları yetersiz kalmıştır. Oysa ilköğretim, bütçe yaratılmasına bağlı olarak ileride ele alınacak bir konu değildir; ülkedeki okuma yazma bilemeyenlerin oranının azaltılması için her türlü çabanın hızla gösterilmesi gereklidir (Ergin, 1977, s. 1279). İptidailerin olumsuz koşullarının iyileştirilmesi amacıyla, Maarif Nezaretinin bütçesine 1910 yılında 100.000 ek ödenek konulmuşsa da, bu miktar yeterli olmamıştır (Sakaoğlu, 2003, s. 132), ilköğretim okullarının binalarının inşası ve masraflarının mahalle halkının katılımıyla karşılanmasına ihtiyaç vardır (Ergin, 1977, s. 1278).

Bu nedenle, Maarif Nezaretinin kurumsal yapısında, iptidailerin iyileştirilmesi yolunda önemli adımları da içeren çok sayıda yeni düzenleme yapılır. Meclis-i Kebir-i Maarif daimi bir komisyon haline getirilerek; ilköğretimden sorumlu olacak Tedrisat-ı İptidaiye, orta öğretimden sorumlu olacak Tedrisat-ı Tâliye adıyla ayrı müdürlükler kurulur (Unat, 1964, s. 25). Bu sırada, Nezaret bünyesinde eğitim binalarıyla ilgilenmek üzere

Mebani-i Tedrisiye adıyla bir danışma komisyonunun kurulmasıyla, eğitimin kurumsal yapılanması ilk kez okul binalarının inşasını da içerecek şekilde geniş bir kapsama kavuşur. Kısa bir süre sonra, 1914'te, Meclis-i Kebir-i Maarif lağvedilmişse de Mimari Şubesi ve Okul Sağlık Dairesi gibi yeni müdürlüklerin oluşturulması (Unat, 1964, s. 26), artık eğitim sisteminin mekânsal üretimlerini de içerecek şekilde bütüncül bir anlayışa ele alındığına işaret etmektedir. 1912 tarihli İdare-i Hususiye-yi Vilayât Kanun-u Muvakkati ile iptidailerin programları, mali işleri ve idarelerinin tüm vilayetlerde kurulacak özel idarelerce yönetilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 1297-1299). Bu doğrultuda, mevcut sıbyan mektepleri ve iptidailerin iyileştirilmesi, ihtiyaç olan yerlerde yeni iptidailerin açılması için İstanbul'un mahallelerinde, diğer vilayetlerde ise merkezlerde, kasabalarda ve kazalarda Daimi Maarif Encümenleri oluşturulur. Bu yapılanmaya göre, vilayet merkezlerindeki Maarif Encümenlerinin sorumlulukları arasında vilayetlerde açılacak okul binalarının inşaat planlarına da yer verilirken (Ergin, 1977, s. 1287); İstanbul'da bu görev, şehremanetinin sorumluluğuna bırakılır. Aslında bu encümenler, 1876 İptidai Talimatnamesi ile oluşturulan ve İstanbul'da 1916'ya kadar varlığını sürdürecektir olan Tedrisat Meclisleri'nin (Sakaoğlu, 1994, s. 188) yeniden düzenlenmiş halidir.

İptidailerdeki eğitimi ilk kez bütünüyle ele alan, 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat ile birlikte eğitimin ilk kademeleri, 4-7 yaş arasındaki çocukların isteğe bağlı devam edecekleri küçük çocuk sınıfları (anaokulları), sonrasında üç yıl zorunlu devam edecekleri sıbyan sınıfları, iptidai eğitiminin ikinci kademesini oluşturan rüşdiye sınıfları olarak tanımlanır (Ergin, 1977, s. 1310). Böylece, mevcut iptidailer ve rüşdiyeler birleştirilerek, Mekâtib-i İptidaiye-i Umumiye adıyla ilköğretim kurumları haline getirilir (Akyüz, 1982, s. 173), idareleriyle binalarının inşası da dâhil olmak üzere masraflarının temini de vilayetlerdeki meclislere bırakılır (Ergin, 1977, s. 1408). Bu amaçla Tedrisat-ı İptidaiye Vergisi yürürlüğe konularak; iptidai binalarının inşası için gerekli arsanın bulunması, binaların inşaat masrafları veya kira bedeli, bu binların tamiri ve eşyaları, dersliklerin ihtiyaçlarının temini ve yenilenmesi, dersliklerin ısıtma ve aydınlatması, öğretmenler ve hizmetlilerin maaşları köy ve mahalle halkına ait olan zorunlu masraflar olarak tanımlanır. Bu masraflar, köy veya mahallenin bağlı olduğu kaza, kasaba veya vilayetlerde kurulan meclisler tarafından halktan toplanacak vergilerle karşılanacaktır (Ergin, 1977, s. 1319). Vilayetlerde toplanan vergiler iptidailerin kurulması için yeterli olmazsa, genel bütçeden yardımcı olunması kararlaştırılarak (Ergin, 1977, s. 1311), vilayet bütçelerinden iptidailer için %40-80 arasında değişen miktarlar ayrılır (Sakaoğlu, 1994, s. 189). Böylelikle, iptidai okul binalarının

bulundukları mahalle halkı tarafından inşa ettirilmesi zorunlu hale getirilir. Aslında iptidailerin masraflarının halk tarafından karşılanması zaten geç 19. yüzyıldan beri devam eden bir uygulamaysa da, vilayetlerdeki kurulan encümenler aracılığıyla Maarif Nezaretinin denetimi altına alınmıştır.

Bu doğrultuda, ilk olarak, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra iptidai sınıflarını da içerecek şekilde daha önce İstanbul'da açılmış olan merkez rüşdiyeleri, 6 yıllık iptidai okulları haline dönüştürülür. Bu okulların programlarına, resim, eliş, müzik, beden eğitimi gibi yeni dersler ile ziraat, ev idaresi, biçki-dikiş gibi uygulamalı dersler eklenir. Fransız ilköğretim sisteminin benimsendiği iptidai eğitimi, üç devreye ve her devre de iki sınıfa ayrılır. Ancak masrafları devlet tarafından karşılanan okullar için, bu devre sistemi dışında 5 yıllık bütüncül bir eğitimin de kabul edilmesiyle, 6 yıllık iptidailere eş tutulan ikinci bir okul tipi daha ortaya çıkmıştır⁴ (Unat, 1964, s. 40). Ayrıca, köylerin dağınık bir yerleşim düzenine sahip olmaları nedeniyle, Rumeli ve Anadolu'daki mevcut uygulamalar dikkate alınarak, gerekli görülen merkezlerde yatılı iptidai okullarının da açılması kabul edilir (Ergin, 1977, s. 1311).

Bu dönemde, ilköğretim binalarının inşasını ve mimarisini belirleyecek en önemli adım, I. Meşrutiyet döneminde Maarif Nezaretine devredilmiş olan vakıf sıbyan mektepleri, iptidailer ve kütüphanelerin tekrar Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verilmeleri olur (Ergin, 1977, s. 1281). O güne kadar öğretim programları ve denetimi Maarif Nezaretine, binalarının tamir ve ödenekleri Evkâf Nezaretine bağlı olan bu okulların durumlarına sağlıklı biçimde karar verilmesi için iki nezaretin memurlarından oluşturulan bir komisyon kurulur. Komisyonun hazırladığı 1913 tarihli rapor doğrultusunda; İstanbul'daki 243 okul ile tüm kütüphanelerin idaresi Evkâf Nezaretine verilir. Binası kullanımın sürdürülmesine uygun olan 8 okul ise, ileride istenildiğinde Evkâf Nezaretine devredilmek üzere geçici olarak Maarif Nezaretinin sorumluluğunda bırakılır (Ergin, 1977, s. 1282). Dolayısıyla, iptidailer, bir kısmı Evkâf Nezaretine bir kısmı ise Maarif Nezaretine bağlı olan iki farklı idari yapılanmaya dönüşür.

Halen İstanbul'daki Maarif Nezaretine bağlı iptidailerin sağlıklı ve nitelişsiz mekânsal koşulları, sıklıkla gündeme getirilmeye devam eder. İstanbul Şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa, 1914'te, Şehremaneti idaresinde bulunan 63 iptidaiden 19'unun kiralık konaklarda eğitimlerini sürdürdüklerini belirtir. Kiralık olanlar harap oldukları için sahipleri tarafından konut olarak kullanılmayan diğerleri de dar, havasız, rutubetli, yağmur ve kar yağdığında kullanılamayacak hale gelen

⁴ Bu ikili yapı, 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulüne kadar devam edecektir (Unat, 1964, s. 40).

sağlıksız binalardır. Okulların daha kapısından girerken etrafa kötü kokular yayılmakta, çocuklar sıralarda değil, yerlerdeki hasırlarda oturup ders yapmakta, küçük dersliklerde bile 40 öğrenci bulunmaktadır (Sakaoğlu, 1994, s. 189). Oysa, ilköğretim binalarının sağlık koşullarına uygun ve “fenn-i kavaid”e göre inşa edilmiş olması gerekmektedir. Ama yangınlar nedeniyle İstanbul’da konut olarak kullanılacak bina bulmakta bile sıkıntı yaşanırken, okul için bina bulunması çok zordur (Ergin, 1977, s. 1410). Bu yıllarda, Maarif Nezareti tarafından çok sayıda yeni iptidai açılmışsa da bütçe sıkıntıları nedeniyle, mevcut binaların kiralanması yoluna gidilmiştir (Ergin, 1977, s. 1408). Aynı zamanda, bir yandan iptidailerin programı, biri bir ve iki sınıflı diğeri üç-beş sınıflı olmak üzere iki ayrı şekilde yeniden düzenlenirken (Sakaoğlu, 1994, s. 188), bir yandan da iptidai binalarının bu sağlıksız koşullarını ortadan kaldırmak adına, yeni okul binalarının inşası için yeni yollar aranır. Dönemin Maarif Nazırı Şükrü Paşa’nın önerisi, bir inşaat şirketiyle anlaşarak yıllık %5 faiz ve %12 inşaat temettüsü ile yeni okul binaları inşa edilmesi ve bedelinin 20-30 yıl içerisinde ödenmesidir. Böylece, 300.000 lirayla İstanbul’da 100’den fazla, kalan miktarla diğer vilayetlerde iptidai binalarının inşa edilmesi mümkün olacaksa da (Ergin, 1977, s. 1329), bu öneriler uygulamaya konmaz.

İmparatorluk genelinde Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna devredilen okulların 251’i iptidai olup, bu binaların da çoğunluğu sağlık koşullarına uygun değildir. Dolayısıyla, Evkâf Nezareti tarafından, okul binalarının inşası ve tamirine dair üç farklı yöntem izlenir: (1)Mevcut okullardan binaları uygun olanlar, içlerinde yapılacak küçük değişikliklerle amacına hizmet etmeye devam edebilecekleri için, bu okullar olduğu gibi korunacaktır. (2)Tamir edilerek geçici bir zaman için bile kullanılabilir okul binaları, yeni binaları inşa edilene kadar, gerekli fedekârlık yapılarak okul olarak kullanılmaya devam edecektir. (3)Sağlık koşullarına aykırı bir şekilde inşa edilmiş olan okul binaları kapatılarak, öğrencileri çevredeki mevcut okullara yerleştirilecektir (Ergin, 1977, s. 1284-1285). Böylece, yeni okul binaları inşa edilene kadar geçici bir süre okul olarak hizmet edebilecek olan 19 okul binası hızla tamir edilir, her türlü araç ve gereci sağlanır, yeni öğretmen görevlendirmeleri yapılarak tamamen yenilenir. Binalarının olumsuz koşulları nedeniyle kapatılan okulların ise yeni okul binaları inşa edilene kadar eğitimlerine devam edebilmeleri için, üç seneliğine konaklar kiralanır (Ergin, 1977, s. 1282). Evkâf Nezareti yeni iptidai binalarının inşasına başlamışken, I. Dünya Savaşı’yla birlikte yapı malzemesi temininde ortaya çıkan zorluklar nedeniyle inşaatlar durdurulacak (Ergin, 1977, s. 1283); okullar 1916’da tekrar masrafları devlet bütçesinden karşılanmak üzere Maarif Nezaretine bağlanacaktır (Ergin, 1977, s. 1340).

İptidailerin devralındığı 1913 yılında, Evkâf Nezareti tarafından, İstanbul’da hızla yeni okul binalarının yapılmasına başlanır. Bu yıllarda, Nezaret bünyesinde 1909’da kurulan İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü’nün başında Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin başmimarı olarak Mimar Kemalettin bulunmaktadır (Yavuz, 2015, s. 17). Dönemin bu en büyük mimarlık ve inşaat bürosunda, Mimar Kemalettin’in öncülüğünde, Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkat uyarınca öngörülen ilköğretim sistemi ve yöntemine uygun çok sayıda yeni iptidai okul binasının tasarımı gerçekleştirilir. Böylece, düzenli bir mekânsal organizasyona sahip ve her biri 200-250 öğrenciye eğitim verebilecek büyüklükte 50 yeni okul binasının inşasıyla, yaklaşık 260 okulun kapasitesinde eğitim verilmesi öngörülür. Okul binalarının inşaat masraflarının da, harap haldeki 100 okul binasının arsalarından değerli yerlerde bulunanların satılmasıyla karşılanması planlanır (Ergin, 1977, s. 1286).

Hızla inşa edilerek eğitime başlamaları planlandığından, bu iptidai binaları tasarımları ‘yer’den bağımsız tip projeler şeklinde düzenlenir. Proje tipleri ise, derslik sayılarına göre, 4 derslikli iptidailer, 5 derslikli iptidailer ve 6 derslikli iptidailer olarak belirlenir. Farklı sayıda derslik içerseler de, planlanan tüm iptidai binaları projeleri mimari ve mekânsal olarak birtakım ortak özellikler sergilemektedir. Buna göre, dikdörtgen formunda tasarlanan tüm iptidai binalarının çekirdeğini, merkezî bir koridor tanımlamaktadır. Farklı işlevlerdeki tüm hacimler, yapıların orta aksında uzunlamasına yer alan bu koridora takılan birimler olarak planlanmıştır. Bina girişleri, bu merkezî koridor aksında kısa kenarda yer almaktadır. Tüm binalar, bodrum kat, zemin kat ve birinci kat olmak üzere üç kata sahiptir.

Derslik sayılarından bağımsız olarak, tüm okul binalarının girişleri, cepheden dışarıya doğru uzanan birkaç basamaklı bir merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır (Şek. 1). Böylece, zemin katlarının zemin kotundan yükseltilmesi, bodrum katlarının da doğal ışık almasını olanaklı kılmıştır. Kısa kenardaki cephenin orta aksında yer alan çift kanatlı kapıyla sağlanan bu ana girişler, iç mekânda tüm yapı boyunca uzanan merkezî bir koridora bağlanmaktadır. Yapı içerisinde bu merkezî koridorla ana giriş kapısı arasında ikinci bir çift kanatlı kapı daha yerleştirilerek, ayrı bir giriş hacmi yaratılmıştır. Medhal (antre) olarak adlandırılan bu ara giriş mekânı (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 1 numaralı mekân), yalnızca girişe göre sol tarafta bulunan bir odayla doğrudan bağlantı sağlamaktadır. 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli iptidai binalarının hepsinde eş ölçüde yer alan bu oda, “öğretmen odası” olarak da adlandırılmaktadır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 2 numaralı mekân). Yapının sol köşesinde yer alması nedeniyle, bu odada hem giriş cephesi hem de yan cephe yüzeyinde birer pencere yer almaktadır.

Şekil 1

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Güneydoğu Giriş Cepheleri /
 İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b) Southeast Entrance Facades

Merkezî koridor (Şek. 3 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 6 numaralı mekân), zemin katta sağ tarafta derslikler, sol tarafta tuvaletler ve merdiven, giriş aksının tam karşısında ise bir odayla çevrelenmiştir (Şek. 2). Taamhane ve teneffüşhane (yemekhane ve ders aralarında dinlenmek için öğrencilerin çıktığı salon) olarak işlevlendirilen bu oda (Şek. 3 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 9 numaralı mekân), 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, girişin karşısındaki kısa cephe boyunca uzanan bir mekân olarak planlanmıştır. Okulda eğitim gören tüm öğrencilere hizmet ettiği için, diğer tüm hacimlere göre daha büyük olan bu teneffüs alanı, koridora çift kanatlı bir kapıyla bağlanmaktadır. Ana girişe göre yapının arka cephesinde yer alan ikinci bir çift kanatlı kapıyla da dışarıya açılmakta ve böylelikle bahçeyle doğrudan ilişki kurmaktadır. Zemin katın yerden yükseltilmesi nedeniyle, tıpkı ana giriş gibi birkaç basamak yardımıyla sağlanan bu arka giriş de, yine tıpkı ana giriş gibi yapının arka cephesinin orta aksına yerleştirilmiştir. 5 derslikli okul binalarında ise bu dinlenme salonu yer almayıp, giriş aksının tam karşısında daha küçük bir oda bulunmaktadır (Şek. 5’te yer alan zemin kat planında 8 numaralı mekân).

Tüm okul binalarında katlar arası sirkülasyon üç kollu ve iki sahanlıklı bir merdiven aracılığıyla sağlanmakta olup, zemin katlarda merdiven kovası koridordan bir duvarla ayrılmıştır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan kat planlarında 3 numaralı mekân). Bu duvar üzerinde, U biçimindeki merdivenin iki ana kolunun tam karşısına gelecek şekilde yerleştirilen ikişer adet çift kanatlı kapı, servis hacimleriye temel eğitim birimlerinin de mekânsal olarak ayrışmasını sağlamaktadır. Bu kapılar, merdivene erişim sağlayan ve bir ara mekâna açılmaktadır. 4 derslikli ve 5 derslikli okul binalarında tuvaletlere bu ara mekândan ulaşılmakta; 6 derslikli okul binalarında ise doğrudan koridordan giriş sağlanmaktadır. Tüm okul binalarında, tuvalet hacmi kendi içerisinde bir kişilik öğretmen tuvaleti ve dört kişilik öğrenci tuvaletleri birimleri olarak ikiye ayrılmıştır (Şek. 3, Şek. 5 ve Şek. 7’de yer alan zemin kat planlarında 4 ve 5 numaralı mekânlar). Bu durum, okul binası tasarımında öğretmen ve öğrenciler arasındaki öğretmen ve öğrenen hiyerarşisinin mekânsal bir yansıması olarak görünmektedir. Tüm tuvalet birimleri, binanın uzun kenarını tanımlayan sol yan cephesine yerleştirilen küçük beş adet pencereye sahiptir.

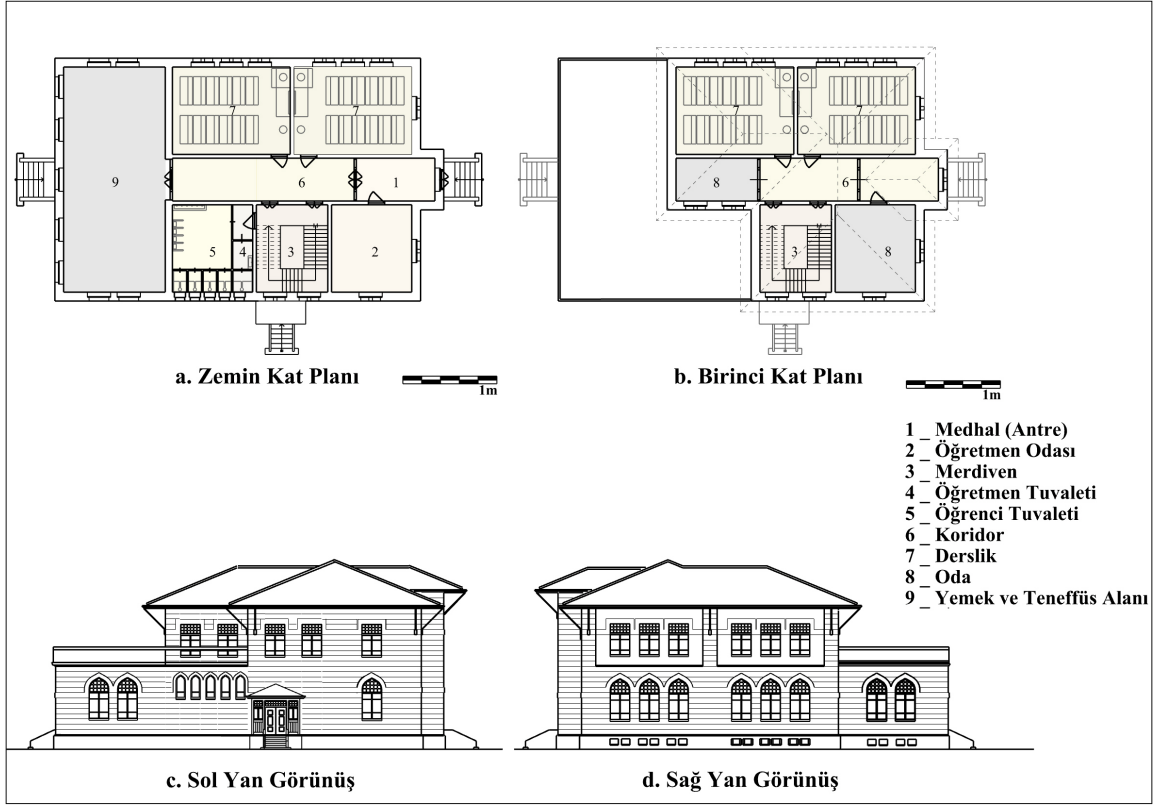
Şekil 2

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Koridoru / *The Corridor of İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b)*

Şekil 3

4 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 4 Classrooms* (Batur, 2009, s. 265, 266, 269, 272'den yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Şekil 4

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi (a) ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi (b) Merdiveni / *The Staircase of İbrahim Paşa Primary School (a) and Göztepe Primary School (b)*

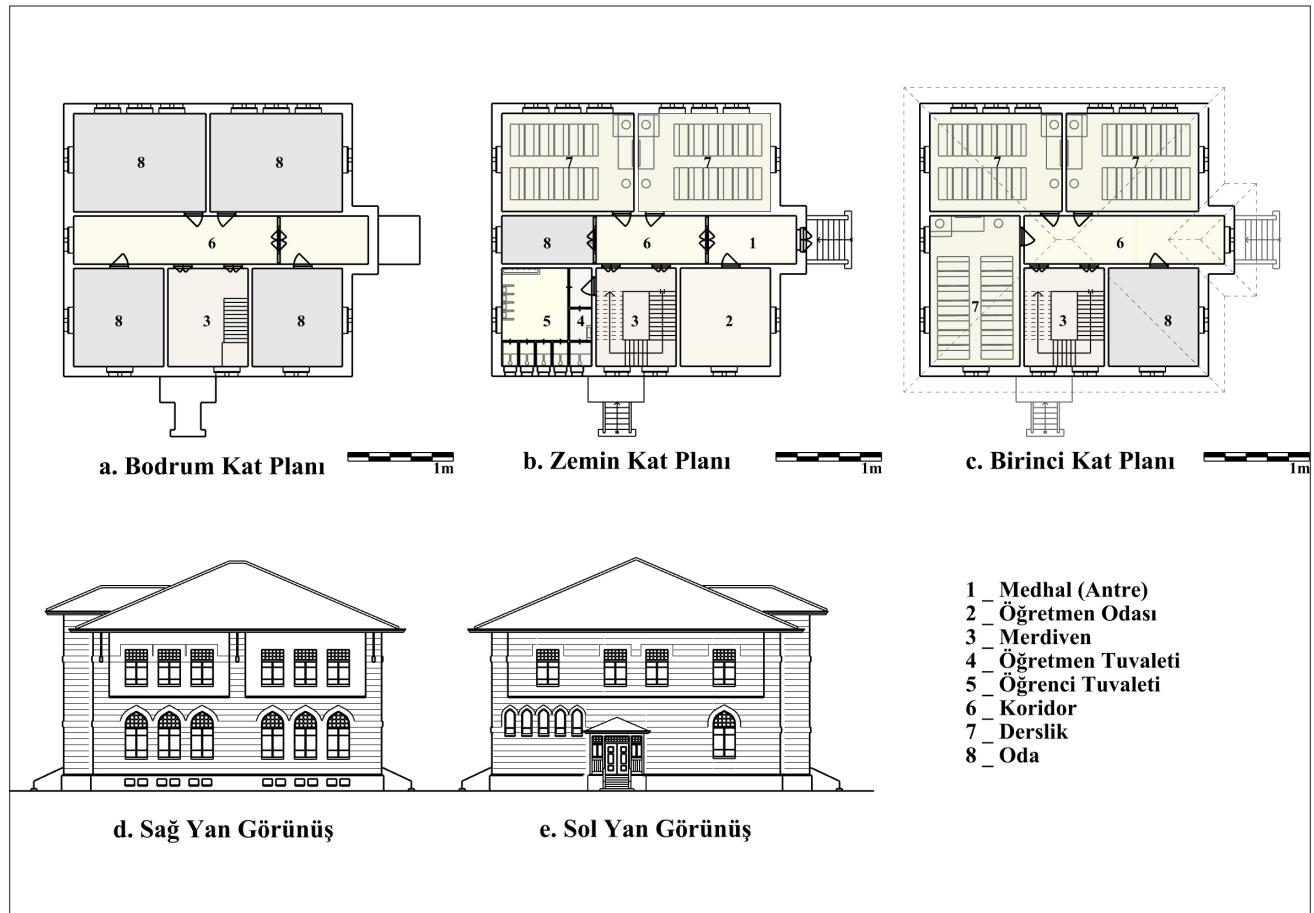
Zemin kattaki merdiven aracılığıyla, hem birinci kata hem de bodrum kata erişim sağlanmaktadır. Merdivenin yan cepheye paralel kısa kolu üzerinde iki adet pencere yer almakta, böylece yapı yüksekliği boyunca devam eden merdiven kovanı doğal ışık almaktadır (Şek. 4). 4 derslikli ve 5 derslikli okul binalarında bu pencerelerin altında, doğrudan bodrum katına açılan bir giriş daha bulunmaktadır. 6 derslikli okul binalarında ise, söz konusu giriş, birbirinden bağımsız olarak koridora açılan merdiven ve tuvalet mekânlarının arasında yer almakta olup doğrudan merkezî koridora erişim sağlamaktadır. Yapının diğer girişleri gibi, cepheden dışarıya doğru taşan ve zeminden birkaç basamaklı merdivenle bodrum kata inen bu girişler, okulun ihtiyaçları için okul bahçesi ile iç mekânı arasında servis girişi olarak hizmet etmektedir.

Merdivenler, birinci katta da, tıpkı zemin katta olduğu gibi doğrudan koridora değil, aynı şekilde bir ara mekâna açılmakta, buradan çift kanatlı ikişer adet kapıyla koridora erişilmektedir. Tüm okul binalarının birinci katında merkezî koridor, odalar ve dersliklerle çevrelenmiş olup, bu katta tuvalet hacmi yer

almamaktadır (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7). 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, zemin katta tenefüs salonu olarak kullanılan hacmin ve tuvalet hacminin tek katlı olmasından dolayı, birinci kat planlarında bu iki hacmin üzeri teras olarak işlevlendirilmiştir. Böylelikle L formunda oluşturulan teras, yapının arka cephesini ve sol yan cephesinin bir kısmını çevrelemektedir. 5 derslikli okul binalarında ise, zemin ve birinci katları eşdeğer ölçülere sahip olduğundan, teras yer almamaktadır. Tüm okul binalarında, zemin katta girişin solunda yer alan öğretmen odasının üzerinde, birinci katta da eş boyutta bir oda yer almaktadır. Tüm okul binalarının birinci katlarında merkezî koridor, giriş aksının tam karşısına gelecek şekilde, küçük bir oda ile sonlanır; zemin kattaki medhal mekânının üzerindeki hacmin kullanımı farklılık göstermektedir. 4 derslikli ve 6 derslikli okul binalarında, bu hacim birinci katta oda olarak kullanılırken 5 derslikli okul binalarında bu hacim koridora dahil edilmiştir. Bu farklılık, birinci katlarda merkezî koridora doğal ışık sağlanması ile ilintili görünmektedir.

Şekil 5

5 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 5 Classrooms* (Batur, 2009, s. 270, 271, 273, 274, 275'ten yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Şekil 6

Göztepe Mekteb-i İptidaisi Koridoru ve Pencereleeri / *The Corridor and Windows of Göztepe Primary School* (a. Zemin Kat Koridoru ve Pencereleeri / *a. Ground floor Corridor and Windows* - b. Birinci Kat Koridoru ve Pencereleeri / *b. First Floor Corridor and Windows*)

6 derslikli okul binalarında, zemin katta tuvalet hacmi ile merdiven kovası birbirinden ayrı olarak cepheden dışarıya çıkan hacimler olarak yer aldığından, birinci kattaki merkezî koridor, uzun sol yan cephe boyunca pencerelere sahiptir (Şek. 6). 5 derslikli okul binalarında, zemin katlardaki antre mekânının üzerindeki hacmin birinci katta oda olarak işlevlendirilmesi yerine koridora dahil edilmesi, ana giriş cephesinde pencereler açılmasını olanaklı kılmıştır. Böylelikle, üç tarafından çeşitli hacimlerle çevrelenen merkezî koridorun doğal ışık alması sağlanmıştır. 4 derslikli okul binaları için tasarlanan projelerde ise, birinci kattaki merkezî koridor dört tarafından çeşitli hacimlerle çevrilidir (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7).

Plan tipleri derslik sayılarına göre belirlenmiş olan bu iptidai projelerinde, odak noktasını da dersliklerin boyutları, mekânsal organizasyonu, biçimlenişleri ve yerleşimleri oluşturmaktadır. Bu doğrultuda;

- 4 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta iki, birinci katta iki derslik,
- 5 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta iki, birinci katta üç derslik,
- 6 derslikli iptidai tip projelerinde zemin katta üç, birinci katta üç derslik yer almaktadır.

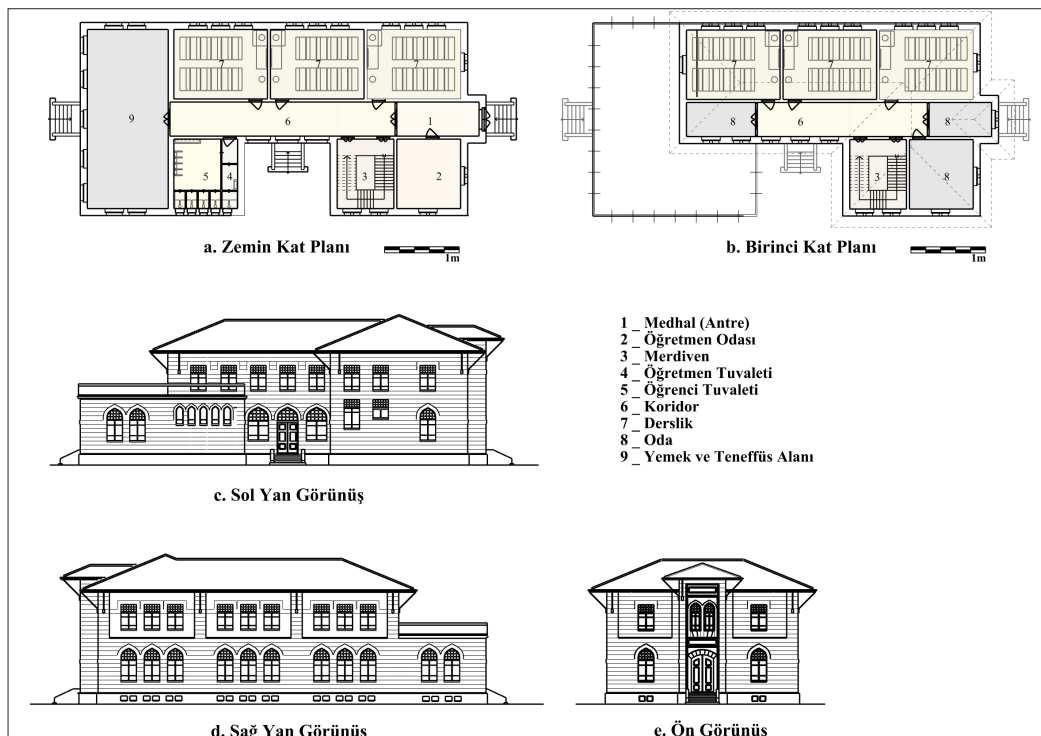
4 derslikli okul binalarında, hem zemin kat hem de birinci katta koridorun sağ tarafına birbiriyle eş boyutlu iki derslik yerleştirilirken, 6 derslikli okul binalarında ise üç derslik yerleştirilmiştir. Ancak 5 derslikli okul binalarında, zemin katta ve birinci katta koridorun sağında iki derslik yer alırken; giriş aksının karşısındaki oda ile tuvalet hacimleri

birinci katta birleştirilerek bu mekân da derslik olarak işlevlendirilmiştir (Şek. 3, Şek. 5, ve Şek. 7’de yer alan kat planlarında 7 numaralı mekânlar).

Derslikler, tüm iptadi binaları projelerinde, en detaylı biçimde yer verilen mekânlardır. Tamamı birbiri ile eş biçimlerde ve boyutlarda tasarlanan dersliklerin her biri, özgün plan çizimlerinde “48 şakirdlik (öğrencilik) dershane” olarak belirtilmiştir. Derslikler, çağdaş eğitimin sisteminin ihtiyaç duyduğu tüm gereksinimleri karşılayacak şekilde tasarlanmışlardır. Koridora açılan bir kapı ile erişilen bu dersliklerde, öğretmen kürsüsü, kara tahta ve öğrenci sıraları bulunmaktadır. Kapının tam karşısında yer alan öğretmen kürsüsü, iki basamakla derslik zemininden yükseltilmiştir. İki sıra halinde yerleştirilen öğrenci masalarının her iki yanında ve ortasında sirkülasyon alanları bırakılmıştır. Bu doğrultuda, tüm derslikler, öğrenci masalarının arka arkaya dizilimine olanak sağlayan dikdörtgen biçiminde planlanmıştır. Dikdörtgenin derslik kapılarının da yer aldığı uzun kenarının koridora paralel olacak şekilde konumlandırılmasıyla, öğretmen kürsüsü kısa kenara yerleştirilirken, öğrenci masaları da uzun kenar boyunca sıralanmışlardır. Diğer taraftan, tüm projelerde dersliklerin aynı ölçülerde planlanmış olması, derslik düzeninde bir standartlaşmanın öngörüldüğünü göstermektedir. Bu derslik biçimlenişinin günümüz eğitim binalarında halen varlığını sürdürdüğü göz önüne alındığında geleneksel eğitim sisteminin çağdaşlaştırılması yolunda, tip okul binaları projeleri aracılığıyla ortaya konan köklü bir dönüşüme işaret etmektedir.

Şekil 7

6 Derslikli İptidai Binası Tasarımları / *Primary School Building Designs with 6 Classrooms* (Batur, 2009, s. 276, 277, 279, 280, 281’den yazarlar tarafından yeniden üretilmiştir)

Bu iptidailerin planları gibi cephe düzenleri ve yapısal özellikleri de tip proje olarak tasarlanmıştır (Şek. 8). Yığma yapım sistemine sahip tüm binaların kiremit kaplı, geniş saçaklı bir ahşap kırma çatıyla örtülmesi düşünülmüştür. Dış yüzeyleri, kesme taş izlenimi verecek şekilde derzlenen yapıların tüm cephelerinde, zemin katta sivri kemerli ve üst katta ise düz atkı kemerli dikdörtgen pencere dizileri yer almaktadır. Cephelerde, kat aralarında ve pencerelerin üzerindeki kemerleri takip eden yatay çizgiler halinde derzler bulunmaktadır. Tüm iptidai projelerinde, kısa kenar üzerinde orta aksta yer alan okul girişleri, yaklaşık yarım kat yüksekliğindeki birkaç basamaktan oluşan merdivenlerle sağlanmıştır.

Ana giriş aksı, yapının merkezinde yer alan koridorun uzanmasıyla ön cephenin ortasında dışarıya doğru çıkma yapmaktadır. Yapıların giriş aksına göre simetrik olan ön cephelerinde, girişin tanımladığı bu kısımlar, çatı seviyesinden daha yüksek olarak düzenlenmiştir. Ön cephede, ana girişin her iki yanındaki mekânlara birer pencere açılarak, cephenin simetrik biçimlenişi vurgulu hale getirilmiştir. Dersliklerin cepheleri ise, üçlü pencere dizileri içerecek şekilde biçimlendirilmiştir (Şek. 3, Şek. 5, Şek. 7). Dolayısıyla, iptidai projeleri yalnızca planları bağlamında değil, cephe biçimlenişleriyle de tip proje niteliğini taşımaktadırlar.

Şekil 8

İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi Sağ Yan ve Göztepe Mekteb-i İptidaisi Sol Yan Cepheleri / *Ibrahim Paşa Primary School's Right Side and Göztepe Primary School's Left Side Facades* (a. İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi [kuzeydoğu cephesi] / *a. Ibrahim Paşa Primary School [northeast facade]* - b. Göztepe Mekteb-i İptidaisi [güneybatı cephesi] - *Göztepe Primary School [southwest facade]*).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı dünyasındaki Batılılaşma ve modernleşme çabalarıyla bağlantılı olarak iyileştirmelerin yapılmaya çalışıldığı alanlardan biri de eğitim sistemi olmuştur. Geleneksel eğitim sistemindeki değişime dair ilk adımlar öncelikle askerî alanda atılmış ve 18. yüzyıl sonlarında Mühendishaneler kurulmuş, bunu 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan çeşitli uzmanlık okulları izlemiştir. Ancak, Batılı eğitim sisteminin örnek alındığı bu okullara kabul edilen öğrencilerin, geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağı olan sıbyan mekteplerinde aldıkları eğitimin niteliği bu uzmanlık okulları için yeterli bir temel öğretim sağlayamamıştır. Bu sorun, sıbyan mekteplerinde verilen ilköğretimin zorunlu hale getirilmesiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmışsa da, olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Dolayısıyla, öncelikle, Osmanlı eğitim kurumları düzeylerine göre birbirini takip edecek şekilde düzenlenmeye çalışılarak, uzmanlık okulları ile sıbyan mektepleri arasındaki bir seviyede eğitim vermesi planlanan rüşdiyeler kurulmuştur. Ancak, bu yeni okulların, eğitim sisteminin ilk kademelerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın ve eğitim programlarının bütüncül bir sistem dahilinde yapılandırılmaksızın kurulması nedeniyle amaçlanan niteliğe ulaşılamamıştır.

Bunun üzerine, Tanzimat döneminden başlayarak, ilköğretim kademesindeki eğitimin iyileştirilmesi yolunda çok sayıda yasal ve idari düzenleme gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar devam edecek bu düzenlemeler, eğitim sistemi, süresi, ders programları ve verilmiş yöntemi, öğretmenlerin yetkinliği, sınav sistemi, okullara kabul edilecek öğrencilerin yaşları, okullardaki araç gereçler, okulların masrafları vb. gibi konuları içermektedir. İlköğretimin yeniden yapılandırılmasının çeşitli bileşenleriyle birlikte ele alındığı tüm bu olumlu çabalara rağmen, öngörülen yeni eğitim sisteminin ihtiyaç duyduğu çağdaş mekânsal düzenlemeleriyle birlikte ilkokul binalarının niteliği ve inşası en geç gerçekleştirilen adım olur. Bu yıllarda, ekonomik sorunlar nedeniyle, yürütülen inşai program daha üst seviyelerdeki okul binalarına odaklanırken, ilköğretim kurumları olan iptidai binalarının inşası ise halka bırakılır. Dolayısıyla, idadiler gibi ortaöğretim kurumlarının mimari karşılıkları tüm İmparatorluk'ta 19. yüzyıl sonlarında görünürlük kazansa da, ilköğretim kurumu olan iptidai binalarının inşası ancak 20. yüzyıl başlarında Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verilmesiyle gerçekleştirilir.

Evkâf Nezareti bünyesindeki İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi tarafından, bir yandan mevcut iptidailerin sağlıksız ve niteliksiz koşullarının iyileştirilmesi, bir yandan da yeni iptidailer inşa edilmesi yolunda kapsamlı bir program oluşturulur. Buna göre, yaklaşık 50 kadar yeni iptidai binasının inşa edilmesi öngörülür. Bu doğrultuda, bu yıllarda ilköğretimin çağdaş bir eğitim sistemine kavuşturulması yolunda bir kanunla yeniden düzenlenmesiyle, bu eğitimin hayata geçirilmesini sağlayacak çağdaş mekânsal karşılıkları olan iptidai binalarının mimari projeleri hazırlanır. Mimar Kemalettin'in öncülüğünde az sayıdaki genç mimar ve mühendisten meydana gelen bu büronun, aynı zamanda Evkâf Nezaretinin sorumluluğundaki diğer yapıların onarımı, yeni binaların tasarımı ve inşasıyla da sorumlu olduğu göz önüne alındığında, bu programın ne kadar büyük ölçekli bir planlama olduğu açıktır. Böylesi geniş kapsamlı bir planlama, yeni inşa edilecek iptidai binaları için Osmanlı mimarlık pratiğinde ilk kez tip projelerin üretilmesine yol açar. Bu tip proje tasarımlarını olanaklı kılan ise, muhtemelen, Kemalettin'in Hendese-i Mülkiye'de ve devamında Berlin Teknik Üniversitesinde aldığı çağdaş Batılı bir mühendislik ve mimarlık eğitimi olmuştur.

Derslik sayılarına göre, 4 derslikli, 5 derslikli ve 6 derslikli olarak çok sayıda iptidai projesi tasarlanmışsa da, yaşanan bütçe sıkıntıları nedeniyle, her yıl birkaçının inşa edilmesi kararlaştırılır (Ergin, 1977, s. 1285). Bu doğrultuda, iptidailerin Evkâf Nezaretinin sorumluluğuna verildiği 1913 yılından tekrar Maarif Nezaretine bağlanacağı 1916 yılına kadarki kısa süre içerisinde, İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü tarafından Mimar Kemalettin öncülüğünde tasarlanan bu tip iptidai projelerinden yalnızca ikisi İstanbul'da inşa edilir.⁵ Bunlardan ilki, Bostancı'daki, günümüzde Halk Eğitim Merkezi olarak kullanılan İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisidir. Yapının üzerinde inşa tarihini gösteren herhangi bir yazı bulunmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte; bazı kaynaklarda 1913 (Yavuz, 2009, s. 215), bazılarında ise 1914 olarak gösterilmektedir (Göktürk, 1963, s. 3002). Binanın süreç içerisinde çeşitli onarımlardan geçirilerek yeni mekânların eklenmiş olması, okulun derslik sayısı ile ilgili literatürde çelişkili ifadelerle neden olmuştur. Ergin (1977) ilk olarak 1939'da yayınladığı çalışmasında iptidainin 6 derslikli olduğunu (s.1282), Yavuz (2009) ise 5 derslikli olduğunu belirtmektedir (s. 215).

5 Ergin (1977), iptidailerin Evkâf Nezareti sorumluluğuna verildiği bu yıllarda, Bostancı'da I. Abdülhamid ve Üsküdar Ayazma'da III. Mustafa adına yeni okul binalarının inşa edildiğini, Göztepe'de ise bir başka okul binasının yapımına başlandığını belirtmektedir (s. 1282). Yavuz (2009) tarafından yayınlanan III. Mustafa Mekteb-i İptidaisi'nin zemin kat planına ilişkin özgün çizim üzerinde yapılan ayrıntılı incelemelerde, söz konusu planda yer alan mekânların organizasyonunun, iptidai binaları için üretilen tip projelerden farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (s. 220). Bu farklılık, iptidai binasının, "III. Mustafa tarafından cami bitişiğinde yaptırılan eski sıbyan mektebinin yerinde" (Yavuz, 2009, s. 219) yapılması ile ilintili görünmektedir. Okul binasının bitişiğinde mevcut bir caminin bulunması nedeniyle, söz konusu iptidai tip projeleri burada doğrudan uygulanamamış ve 'yer'e bağlı çeşitli tasarım kararları alınmış olmalıdır. Dolayısıyla, her ne kadar bu süreçte, 1913 ile 1917 yılları arasında Evkâf Nezareti tarafından inşa edilmişse de, III. Mustafa Mekteb-i İptidaisinin mekânsal biçimlenişindeki farklılıklar nedeniyle, derslik sayılarına göre belirlenen tip proje tasarımı çerçevesinde üretilmediği söylenebilir.

Yavuz (2009, s. 217) tarafından yayınlanan İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin özgün projeleri üzerinde herhangi bir tarih yer almamakla birlikte; zemin kat planı, sağ yan cephe ve ön cepheye ilişkin çizimleri içermektedir. Yapının zemin kat planına dair özgün çizim bulunmamaktadır. Batur (2009) tarafından yayınlanan “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise zemin kat planı, kesitler, sol yan cephe, sağ yan cepheye ilişkin özgün çizimleri içermektedir (s. 265-269). Diğer taraftan, aynı yayında “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” kapsamında, zemin kat planı başlığıyla iki adet kat planına yer verilmiştir (Batur, 2009, s. 269, 272). Her iki kaynaktaki görsel imajlar olarak yer verildiği için farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Ayrıca, Bostancı Halk Eğitim Merkezi binasında birebir incelemeler yapılarak, söz konusu özgün çizimler ile inşa edilen binanın günümüze ulaşan mimari özellikleri karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, zemin kat planı başlığıyla yer verilen ilk çizimin, İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin zemin kat planıyla aynı olduğu tespit edilmiştir. Zemin kat başlığıyla verilen ikinci çizimin ise, Yavuz’un yayınladığı İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin birinci kat planı ile aynı olduğu görülmüştür. Böylece, İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisi tasarımının, 4 derslikli iptidai tip projeleri kapsamında projelendirildiği belirlenmiş, ayrıca iptidai binasının özgün çizimine ulaşamayan zemin kat planı da açığa çıkarılmıştır.

Ancak, 4 derslikli iptidai tip projeleri doğrultusunda tasarlanan Bostancı’daki İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin Yavuz (2009) tarafından yayınlanan özgün planlarında, birinci katta koridorun sonlandığı odanın daha küçük boyutta yer aldığı ve koridorun daha uzun olduğu görülmektedir (s. 217). Bu bağlamda, tip proje olarak tasarlanan 4 derslikli iptidai binalarının planlarında, merkezî koridorun doğal ışık almasını sağlamak için süreçte küçük değişiklikler yapıldığı söylenebilir. İptidai tip projelerindeki plan çizimlerinde, derslikler, öğretmen odası, teneffüs salonu haricindeki hacimler oda olarak adlandırılarak, iç mekân düzenlemelerine yer verilmemiştir. Ancak, bu yıllarda iptidailerin programlarına resim, eliş, müzik gibi derslerin eklenmiş olması, bu mekânların söz konusu uygulamalı dersler için kullanılmasının planlandığını akla getirmektedir. Benzer şekilde, Ergin (1977, s. 1282) de, Bostancı’daki İbrahim Paşa Mekteb-i İptidaisinin idare ve öğretmen odaları, atölye, yemekhane ve teneffüs odalarını içerdiğini belirtmektedir.

Tip iptidai projeleri kapsamında inşa edilen ikinci yapı ise, günümüzde Göztepe İlkokulu olarak kullanılan Göztepe Mekteb-i İptidaisidir. Okul binasının temeli 1915 yılında atılmışsa da, I. Dünya Savaşı nedeniyle yarım kalmış ve ancak Cumhuriyet’in ilanında sonra tamamlanarak, 1924’te eğitime başlanmıştır (Yavuz, 2009, s. 221). Yavuz (2009) tarafından yayınlanan iptidai binasının üzerinde 1914 tarihi yer alan özgün projeleri, zemin kat planı, ön cephe, sağ yan cephe, sol yan cephe ve kesit çizimlerini içermektedir (s. 223, 225, 226). Yapının birinci kat planına dair özgün çizimler bulunmamaktadır. Yapının Batur (2009) tarafından yayınlanan 1914 tarihli projeleri ise, zemin kat planı, bodrum kat planı, birinci kat planı, kesitler, sağ yan cephe, ön cephe ve arka cephe çizimlerini kapsamaktadır (s. 79-86). Batur (2009) tarafından yayınlanan “Altı Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise birinci kat planı, zemin kat planı, kesit, ön cephe, sol yan cephe ve sağ yan cepheye ilişkin özgün çizimleri içermektedir (s. 276-281). Yine her iki kaynaktaki görsel imajlar olarak yer verildiği için farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Ayrıca, Göztepe İlkokulu binasında birebir incelemeler yapılarak, söz konusu özgün çizimler ile inşa edilen binanın günümüze ulaşan mimari özellikleri karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda, Göztepe Mekteb-i İptidaisi tasarımının 6 derslikli iptidai tip projeleri kapsamında projelendirildiği tespit edilmiştir.

Diğer taraftan, Batur (2009) tarafından yayınlanan “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” başlığı altında, üzerinde herhangi bir yazı bulunmayan iki adet kat planına yer verilmiştir (s. 270-271). Hangi projeye ait olduğu tespit edilemediği, ancak söz konusu planlarda dörder birim bulunmasından dolayı, 4 derslikli iptidailer kapsamında değerlendirildiği belirtilmiştir. Yine Batur (2009) tarafından yayınlanan “Beş Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” ise sağ yan cephe, ön cephe ve zemin kat planına ilişkin özgün çizimlerden meydana gelmekte (s. 273-275); birinci kat planına dair çizim bulunmamaktadır. Bu doğrultuda, görsel imajlar olarak farklı ölçeklerde yayınlanmış olan plan ve cephe çizimleri, üzerlerinde yer alan ölçüler doğrultusunda birebir ölçekli olarak yeniden üretilmiştir. Üretilen bu çizimlerdeki ölçü ve boyutlarla, cephe özellikleri ve mekânsal düzenlemelerin birbirleriyle karşılaştırılmasıyla, tüm çizimlerin birbirleri ile örtüştüğü görülmüştür. Bu bağlamda, Batur’un (2009) “Dört Dershane Üzerine Tertib Olunmuş Mekteb-i İptidai Projesi” başlığında yer verdiği ilk plan çiziminin (s. 270-271), 5 derslikli iptidai tip projesinin bodrum kat planı, ikinci plan çiziminin ise aynı projenin birinci kat planı çizimi olduğu tespit edilmiştir.

İstanbul’da inşa edilmiş iptidai binalarına ilişkin bu tespitlerin yanı sıra, söz konusu tip projelerin hazırlanmış olması, Osmanlı mimarının düşünce biçiminin de değişimi yolunda önemli bir eşik tanımlamaktadır. Bu tip projeler, ortaya koydukları modern tasarım prensipleri ve ilkeleriyle Osmanlı mimarlığının üretiliş biçiminde de önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu bağlamda, bu döneme ilişkin Osmanlı mimari kültür ortamının, inşai pratiğinin ve Mimar Kemalettin’in çalışmalarının yalnızca Birinci Ulusal Mimarlık odaklı olarak değerlendirildiği mimarlık tarihi yazınında bugüne kadar ele alınmamış bir konuyu gündeme getiren bu makalenin, ilerideki çalışmalar için de öncü bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Akyıldız, A. (2019). Mekteb-i Maârif-i Adliyye. *İslam ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ek-2, 236-238.
- Akyüz, Y. (1982). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1982'ye)*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Batur, A. (Ed.). (2009). *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin proje kataloğu*. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi*. Eser Matbaası.
- Göktürk, H. (1963). Bostancı İlkokulu. R. E. Koçu & M. A. Akbay (Ed.), *İstanbul ansiklopedisi*. İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, 6, 3001-3002.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Türk Tarih Kurumu.
- Öztürk, C. (2008). Rüşdiye. *İslam ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, 35, 300-303.
- Sakaoğlu, N. (1994). İptidailer. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 4, 187-189.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şentürk, M. H. (1993). Dârülmaârif. *İslam ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı, 8, 548-549.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu.
- Ubicini, M. A. (1856). *An account of the religious, political, social and commercial condition of Ottoman Empire; the reformed institutions, army, navy*. John Murray.
- Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Milli Eğitim Basımevi.
- Yavuz, Y. (2009). *İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927*. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Yavuz, Y. (2015). Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi ilk başmimarı Mimar Kemalettin. *Restorasyon yillığı*, 11, 6-24.